

Landkommisærinstitutionen i Christian IV's tid: Rekruttering og funktion

AF

LEON JESPERSEN

I

Forskningen har for længst påvist, at rigsrådet gennem kontrol med skattemidlerne efter engagementet i Kejserkrigen benyttede rigets permanente skattebehov, der mere skyldtes statsmagtens øgede virksomhed end selve krigsgælden, til en begrænsning af monarkens økonomisk-politiske bevægelsesfrihed.¹ Gennem stændernes bevillingsmæssige medvirken ønskede rådet ikke at stå som eneansvarlig for skatteudskrivningerne;² men da borgerstanden og den menige adel i 1638 krævede bevillingerne oppebåret ved adelige landkommisærer og forvaltet i provinsvist fordelte landekister, resulterede den udvidede kreds af beslutningstagere i en forvaltningsmæssig decentralisering, der samtidig røbede et modsætningsforhold mellem menig adel og rådet.³ Dette mistillidsforhold trådte tydeligere frem efter Torstenssonfejden, da landkommisariatene fik ret til at fungere som stående adelsrepræsentationer med udvidet virksomhedsfelt og organisation. Institutionen opnåede indflydelse på rigsstyrelsen og forvaltede ikke blot egne bevillinger, men fra 1647 tillige unionsskat og kommissarietold, som de fravristede rådets kontrol efter en bitter strid med regeringen. Med den samtidige nedlæggelse af det rådsskabte generalkrigszahlkommissarieembede kontrollerede landkommisærerene herefter såvel forvaltningen som udbetalingen af ekstraordinære midler til forsvaret.

¹ Jf. senest Steffen Heiberg, *De ti tønder guld. Rigsråd, kongemagt og statsfinanser i 1630'erne*. HT 76. Kbh. 1976, s. 26–58 og Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen, *Perioden 1559–1648. Gyldendals danmarkshistorie II*, red. af Aksel E. Christensen m. fl. Kbh. 1980, s. 449 ff. – Om det kgl. kammers midler og kongens dispositioner hermed frem til deltagelsen i Kejserkrigen, jf. E. Ladewig Petersen, *Christian IV.s pengeudlån til danske adelige. Kongelig foretagervirksomhed og adelig gældsstiftelse 1596–1625*. Kbh.s Univ. Institut for Økonomisk Historie, publ. nr. 8. Kbh. 1974. – Om rigsrådets formelle og reelle skattebevillingsret, jf. *Christian IV.s håndfæstning 17.8.1596. Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv*, udg. ved C. F. Wegener, II. Kjbh. 1856–60, s. 104 f. (i det flg. cit.: AGA) hhv. *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, udg. af Kristian Erslev, III. Kjbh. 1888–90, s. 583, i det flg. cit.: Erslev, RR.

² Jf. sst. II. Kjbh. 1887–88, s. 79 og Erik Arup, *Danmarks Historie III*. Kbh. 1955, s. 35.

³ Erslev, RR III, s. 593 så det som en »Epoke i Forfatningsudviklingen« og Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*. Kbh. 1940, s. 502 som en »afgørende Forandring i Forfatningslivet«; jf. Knut Mykland, *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge i tiden fra omkring 1630 og inntil Frederik den tredjes død. Bergen–Oslo–Tromsø 1974*, s. 23.

Det permanente skattebehov havde givet stænder- og landkommissærbevægelsen en central politisk placering, og med kravene om overdragelse af lovgivnings- og skattebevillingsmyndigheden arbejdede den menige adel under håndfæstningsforhandlingerne i 1648 på en forfatningsmæssig ajourføring ved en gennembrydning af rådskonstitutionalismen.⁴ I forhold til rådet svækkedes kongemagten fra 1625; fremkomsten af en anden adelig repræsentation med indbyggede muligheder for varetagelse af øvrige stænders interesser, men mere dens kamp med rådet om kontrollen med skattemidlerne og udskrivningsretten viser dels mistillidsforholdet til rådet, dels at der samtidig med rådets styrkede stilling kan iagttages en sideløbende bevægelse fra først og fremmest adelens side på at opnå del i den overflyttede magt i konkurrence med rådet. Håndfæstningen i 1648 sikrede ikke bevægelsen konstitutionelt, og hvad enten den manglende omtale var en følge af eller årsag til landkommissærinstitutionens korte liv som politisk faktor, resulterede den ældre forsknings teleologiske karakter i en kortfattet behandling af emnet. Med anvendelse af en socialhistorisk indfaldsvinkel har bevægelsen i de senere år derimod påkaldt fornyet interesse.

På den ene side er dette mistillidsforhold blevet opfattet som en adelig utilfredshed med rådets eksklusivitet, dels begrundet i dets dobbeltstilling og tilbøjelighed til afsondring,⁵ dels i rekrutteringsmæssige forhold.⁶ J. A. Fridericia fremhævede således, at tilknytningen til den ekspanderende statsmagt tilskyndede råderne til en prestigebetonet afsondring, der skabte »Skinsyge og Uvilje« mod rådet hos den menige adel.⁷ Edward Kleberg betragtede nødvendigheden af stændernes gentagne bevillingsmæssige medvirken som udslag af bl. a. rådets eksklusivitet, men tillige af de øvrige stænders misfornøjelse.⁸ Også J. A. Fridericia havde berørt sammenhængen mellem rådets svaghed og politik, da den menige adel ikke anså det splittede råd, der årligt indvilgede i ekstraskatter, som tilstrækkeligt standhaftigt overfor kongen.⁹ Disse forhold tillægges stadig betydning,¹⁰ men nyere forskning har i højere grad hæftet sig ved rådernes rekruttering blandt

⁴ H. Gamrath og E. Ladewig Petersen, *anf. arb.*, s. 473 betegnede begivenhederne 1645–47 som en »næsten revolutionær udvikling«.

⁵ I. E. Larsen, *Om Rigsdage og Provindsialforsamlinger samt Rigsraadet i Danmark, fra det 13de Aarhundrede indtil Statsforandringen 1660. Grundtræk af en historisk-statsretlig Fremstilling*. HT 1. Kjbh. 1840, s. 241–333, specielt s. 315; Fr. Hammerich, *Fire kjøbenhavnske Rigsdage, (1645, 1648, 1650)*. HT 2. r. V. Kjbh. 1854, s. 343, 345 f. og 375; T. H. Aschehoug, *Statsforfatningen i Norge og Danmark indtil 1814*. Christiania 1866, s. 395; Erslev, RR III, s. 595.

⁶ T. H. Aschehoug, *anf. arb.*, s. 402; C. O. Bøggild-Andersen, *Christian IV's Tidsalder*. Schultz' Danmarkshistorie III. Kbh. 1942, s. 135.

⁷ J. A. Fridericia, *Adelsvældens sidste Dage*. Kjbh. 1894, s. 21 (i det flg. cit.: *Adelsvælden*); jf. samme, *Danmarks Riges Historie 1588–1699*. *Danmarks Riges Historie IV*. Kbh. 1896–1902, s. 276 (i det flg. cit.: DRH).

⁸ Edward Kleberg, *De danska ständermötena intill Kristian IV:s död*. Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhällets Handlingar 4. följden XIX:I. Göteborg 1917, s. 28, 30, 32, 34 f., 38, 51 og 89.

⁹ J. A. Fridericia, *Adelsvælden*, s. 21.

¹⁰ Svend Ellehøj, *Christian 4.s Tidsalder 1596–1660*. *Politikens Danmarks Historie 7*. Kbh. 1970, 2. udg., s. 395 og 376.

en snæver kreds af velbjærgede slægter, samt den øgede aristokratisering indenfor rådsadelen,¹¹ men stort set afvist konfrontation mellem høj- og lavadel som forklaringsmodel.¹²

I det sidste større indlæg i debatten fandt Jens Engberg hver enkelt af de forklaringsmodeller, der er anvendt på samtidige engelske forhold, utilstrækkelige for danske, men når alligevel frem til at karakterisere striden mellem råder og landkommissærer som værende i udpræget grad en kamp »Ins versus Outs«, mellem embedshavere og -krævere.¹³ Synspunktet underbygges ved gruppernes identiske baggrund og politiske indstilling. Resultaterne af en upubliceret massebio-grafering af de tilstedeværende råder, landkommissærer og adelsbefuldmægtigede ved håndfæstningsforhandlingerne i 1648 viste kun forskelle m.h.t. lensposter samt godsmængde, der var i rigsråders og lensmænds favør. Modsat råderne havde adelsoppositionens ledere aldrig fået udbytte af deres økonomiske og uddannelsesmæssige baggrund, da gruppen af rigsråder kun optog enkelte udvalgte iblandt sig. »Landkommissærerne og de befuldmægtigede må i slutningen af 1640-erne have følt, at deres chancer var ved at glide fra dem.«¹⁴ Stridens kerne var således rådets eksklusivitet, dets fåtallighed, der for den menige adel betød et betydeligt karrierespild og uindfrie ønsker m.h.t. mobilitet, økonomisk og social status. Adelsoppositionens kritik, der også omfattede rådets politik, var materielt begrundet. At rådet svigtede sin egen stand, har forskningen dels tilskrevet dets dobbeltstilling, dels at politikken blev påtvunget det splittede og svækkede råd.

Med ret forskelligartede vurderinger har forskningen inddraget landkommissærerens politik i svarkomplekset. P. F. A. Hammerich, Edward Kleberg og Knut Mykland, der betragtede politikken under en indbyrdes forskellig konstitutionel/forvaltningsmæssig synsvinkel, konstaterede alle en linje heri. Hammerich og Kleberg betragtede politikken som en målrettet og konsekvent stræben efter konstitutionelle rettigheder; Kleberg fremhævede tillige indflydelsen på finansforvaltningen som midlet hertil, og skønt politikken varetog alle stænders interesser, var adelen den drivende og profiterende part.¹⁵ I sin skitseagtige fremstilling opfattede Mykland landkommissærerens politik som en sikring af adelens magtposition under den forvaltningsmæssige centralisering, der samtidig styrkede kongen i forhold til rådet. Med omformningen fra kriger- til embedsadel bortfaldt

¹¹ Sst., s. 407; Knud J. V. Jespersen, Rostjenestetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rostjeneste og adelens godsfordeling 1540–1650. Odense University Studies in History and Social Sciences 48. Odense 1977, tabel VII.11 og VII.12, s. 175; E. Ladewig Petersen, Fra standssamfund til rangssamfund 1500–1700. Dansk social historie III. Kbh. 1980, s. 269.

¹² Jens Engberg, Det 17. århundredes generelle politiske krise og striden mellem det danske rigsråd og landkommissærerne 1647–49. Fortid og Nutid XXIV. Odense 1969–71, s. 397 f. (i det flg. cit.: Landkommissærerne 1647–49).

¹³ Sst., s. 407; samme synspunkter udtrykker Engberg i, Dansk finanshistorie i 1640'erne. Skrifter udg. af Jysk Selskab for Historie 28. Århus 1972, s. 222–239 (i det flg. cit.: Finanshistorie).

¹⁴ Landkommissærerne 1647–49, s. 406; jf. s. 399 ff.

¹⁵ Fr. Hammerich, anf. arb., s. 363; Edw. Kleberg, anf. arb., N. 30, 73 og 75.

rådets militære garanti for opretholdelsen af den konstitutionelle balance, og det kompenserede sig herfor ved at underlægge sig kontrollen med finans- og militærforvaltningen. Centraliseringen undergravede også adelens lokale magtstilling, og den menige adel, der betragtede rådet med »misunnelse og engstelse«, ønskede en tilsvarende kontrol gennem en decentralisering.¹⁶

Langt mere kritisk stillede J. A. Fridericia sig overfor landkommissærernes politik, som nærmest havde karakter af »upraktisk Theoretiseringen«;¹⁷ deres krav var upræcist formuleret, og adelen manglede både statsmandsevner og rygmarv: »Den ofrede sine stænderske Krav mod at faa Udsigt til, at flere af dens Særinteresser skulle fremmes, navnlig med Hensyn til Lenene«.¹⁸ Disse punkter tog Jens Engberg op og påpegede, at landkommissærerne havde grund til at føle sig »forbigået og truet«: »Skulle landkommissærerne tilkæmpe sig fordele, så var det på dette tidspunkt, det skulle ske, og ikke senere«.¹⁹ Deres idéforladte politik afspejlede samme politiske horisont som rådernes og tilføjede intet nyt, og efter forskellige indrømmelser fra rådets side accepterede de adelsbefuldmægtigede håndfæstningen i 1648, skønt stænderkravet om skattebevillingsrettens overdragelse blev afslået: »Rigsrådet benyttede sig med andre ord af det prøvede middel, at overvinde modstanderne ved at optage dem blandt sig«.²⁰ Stænderbevægelsen brød sammen efter ledernes udnævnelse til lensmænd eller rigsråder, og efterlod en kvasigruppe, der var berøvet lederne, sagen og organisationen, og i Engbergs tolkning af forholdet som en strid mellem embedskrævere og -havere fungerer landkommissærernes politik mere som et middel til økonomisk og social opstigen end som et mål i sig selv. — Sidst har E. Ladewig Petersen og Helge Gamrath accepteret de snævre grænser for embedsmæssig rekruttering og social mobilitet som del af en ikke udtømmende forklaring.²¹ Striden havde således visse lighedspunkter med den i 1588;²² men E. Ladewig Petersen har ved anvendelse af Joseph Schumpeters teori mere set bevægelsen som et finanssociologisk reaktionsfænomen i forbindelse med overgangen fra domæne- til skattestat.²³

Mistillidsforholdet rigsråd—menig adel er af forskningen blevet forklaret dels ud fra rekrutteringsmæssige forhold, dels ud fra en utilfredshed med rådets politik. Disponeret omkring disse to punkter skal den følgende undersøgelse af landkommissærinstitutionens formulerede krav samt dens struktur — belyst ved en prosopografisk undersøgelse af de fungerende landkommissærer i perioden 1638—

¹⁶ K. Mykland, *anf. arb.*, s. 5 ff., 9, 13 ff., 17 og 19.

¹⁷ J. A. Fridericia, *Adelsvælden*, s. 24.

¹⁸ J. A. Fridericia, *DRH IV*, s. 291; sst.: landkommissærerne »savnede . . . ganske skabende Evner og var tilmed hildede i det mest aristokratiske Snæversyn«.

¹⁹ J. Engberg, *Landkommissærerne 1647–49*, s. 406; jf. s. 405.

²⁰ J. Engberg, *Finanshistorie*, s. 235; jf. samme, *Landkommissærerne 1647–49*, s. 394, 407 og 409.

²¹ E. Ladewig Petersen, *Fra standssamfund til rangssamfund*, s. 391 ff. og 406; jf. H. Gamrath og E. Ladewig Petersen, *anf. arb.*, s. 535 og 541.

²² *Sst.*, s. 535; jf. E. Ladewig Petersen, *Rigsråd og adelsopposition 1588: En socialhistorisk studie*. Rigsråd, adel og administration 1570–1648, red. af Knud J. V. Jespersen. Odense University Studies in History and Social Sciences 67. Odense 1980, s. 123–168.

²³ E. Ladewig Petersen, *Fra domænestat til skattestat*. Syntese og fortolkning. Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab, Odense Universitet. Odense 1974, s. 27.

47 — bidrage til en forklaring af adelsoppositionens fremkomst og vækst.²⁴ Rekrutteringsundersøgelsen omfatter en række centrale forhold vedrørende baggrund og karriere, og en parallelundersøgelse af Christian IV's råder samt af en opstillet kontrolgruppe skal sætte landkommissærgruppen i relief, men tillige tjene til vurdering af rådsudnævnelserne i 1648—49.²⁵ I den forbindelse inddrages rådsudnævnelserne efter 1648 med henblik på eventuelle ændringer i rekrutteringsmønstrer som følge af adelig medbestemmelse. Som det andet punkt underkastes landkommissærers og menig adels politik 1638—48 en kort, samlet vurdering, hvor baggrunden for adelsoppositionens, rådets og kongens divergerende opfattelser skal fremhæves. Struktureringen rejser samtidig spørgsmålet om det holdbare i den accepterede sammenhæng mellem oppositionens struktur og funktion — et spørgsmål der kun antydningvist besvares.

II

Efter resultatløse bevillingsforhandlinger med rådet vendte kongen sig til stænderne og tilbød på forhånd adelen kontrol med bevillingerne gennem oprettelse af provinsielle landekister.¹ Det var sandsynligvis det jyske provinsstændermøde 14.—20. juni 1638, der nærmere udformede den ordning, som Odensemødet samme år accepterede.² Herefter skulle der vælges to landkommissærer i hver af de fire hovedprovinser; men efter landkommissariaternes omformning i 1645 til stående adelsrepræsentationer valgtes fire kommissærer i Jylland, tre i Skåne, to på Sjælland, to på Fyn og én på Lolland-Falster.³

Embedsperioden var ikke fastlagt, og i perioden frem til 1645 fandt der kun nyvalg sted på Fyn og i Skåne. I forbindelse med valghandlingerne — specielt efter 1645 — træder to forhold frem; inden organisationens omdannelse i september 1645 var den sjællandske adel samme år indkaldt til valg i Ringsted 20. juli. Som så ofte tidligere var dens fuldmagter mangelfulde, og da mødet af samme grund indkaldtes påny 11. september, valgtes adelen kun én kommissær, Christen Skeel.⁴ Adelen's træghed bevirkede, at de i 1645 arrangerede valghandlingerne først

²⁴ Om den prosopografiske metode jf. Lawrence Stone, *Prosopography*. Dædalus nr. 100. 1971, s. 46—79. — Engbergs undersøgelse er begrænset til deltagerne i håndfæstningsforhandlingerne 1648, og resultaterne er upublicerede.

²⁵ Resultaterne af parallelundersøgelserne er anført nedenfor; m.h.t. de nærmere forhold henvises der generelt til Leon Jespersen, *Rekrutteringen til rigsrådet i Christian 4.s tid. Rigsråd, adel og administration 1570—1648*, red. af Knud J. V. Jespersen. Odense University Studies in History and Social Sciences 67. Odense 1980, s. 35—122. — Om kontrolgrupper jf. sst., s. 37. — I forbindelse med begge artikler takker jeg lektor, dr. phil. Knud J. V. Jespersen for beredvilligt at have diskuteret en række problemer samt for at have stillet materiale til min rådighed. Endvidere takker jeg prof., dr. phil. E. Ladewig Petersen for at have udlånt materiale vedr. adelens økonomiske og sociale forhold.

¹ Erslev, RR II, s. 473 og 478.

² Der er ikke bevaret materiale fra det tyske møde, og antagelsen hviler på informationerne i adelens resolution af 29.6.1638 (sst. II, s. 479), der udelukkende omhandler jyske forhold.

³ Sst. III, s. 159.

⁴ Sst. III, s. 152 f.; jf. II, s. 493, note 6.

blev tilendebragt med Niels Krabbes valg i Skåne i 1647,⁵ og at kongen måtte opgive ét møde med landkommissærerne og udskyde et andet.⁶ Langsommeligheden var ikke uden fortilfælde, men står i grel modsætning til organisationens virkelyst og må sandsynligvis tilskrives adelens traditionelle tilbageholdenhed med at lade sig repræsentere ved fuldmægtige.⁷

Desuden var flere af de valgte modvillige til at modtage valget og hvervet; Christen Skeel og Niels Trolle stillede i 1638 visse — ret begrænsede — betingelser, medens Henrik Huitfeldt undtog sig p.g.a. fæstningsarbejde.⁸ Af de i årene 1645—47 valgte stillede Skeel atter betingelser, medens både Laurids Ulfeldt, Joakim Gersdorff og Gunde Rosenkrantz bad sig fritaget.⁹ Arbejdspresset under Torstenssonkrigen kan forklare uviljen mod at påtage sig hvervet, men den er bemærkelsesværdig ud fra de hensigter og præntioner, Engberg tillagde repræsentanterne og deres politik. Såvel råder som landkommissærer var gennemsnitlig 43—44 år ved udnævnelsen til deres poster, og den følgende undersøgelse skal således afdække forskelle og ligheder i gruppernes struktur.

Unge adelige modtog ofte den første opdragelse og undervisning hos slægtninge, borgerlige eller adelige lærde, og hos tidens kendteste opdragere befandt sig såvel fremtidige råder som landkommissærer.¹⁰ Når begge grupper ud fra de trykte skolehistoriske oplysninger viser en solid, indenlandsk uddannelsesmæssig baggrund, er også antydningen af fælles opdragere et første vidnesbyrd om et stort set identisk miljø, uddannelsesforløb og -omfang. Med forbehold for materialets ufuldstændighed — primært m.h.t. latin- og katedralskoleophold — havde således mellem en trediedel og halvdelen af landkommissærerne besøgt én eller flere af de anførte indenlandske uddannelsesinstitutioner som anført i tabel 1. Undervisningen fra 1586 på den kgl. frie skole i Sorø, der havde Herlufsholm

⁵ Sst. III, s. 205. Med funktionsperioden angivet i parentes beklædte flg. personer landkommissærposter i tiden 1638—47: (Jyll.) Erik Juel (1638—), Niels Krag (1638—46), Peder Lange (1646—), Henrik Rantzau (1646—), Manderup Due (1646—); (Sjæll.) Niels Trolle (1638—45), Christen Skeel (1638—), Oluf Daa (1646—); (Loll.-Falster) Erik Rosenkrantz (1646—); (Fyn) Jørgen Brahe (1638—42), Knud Ulfeldt (1638—42), Falk Gøye (1642—), Laurids Ulfeldt (1642—); (Skåne) Gunde Rosenkrantz (1638—), Henrik Huitfeldt (1638—39), Henrik Ramel (1639—42), Gabriel Kruse (1642—46), Joakim Gersdorff (1646—) og Niels Krabbe (1647—). — Med kun 19 landkommissærer kan der m.h.t. udregninger kun blive tale om tendenser. Rådsgruppen omfatter 48, kontrolgruppe I og II 118 hhv. 167 personer (jf. L. Jespersen, *anf. arb.*, s. 37). Som opposition er det rimeligt at betragte samtlige landkommissærer under ét, trods institutionens ændrede karakter efter 1645.

⁶ Erslev, RR III, s. 201.

⁷ J. A. Fridericia, *Nogle Bemærkninger om Rigsmarskerne og Rigsmarskembedet, især under Christian IV.* HT 4. r. III. Kbh. 1872—73, s. 580, hvor kongen i forbindelse med adelens valg af marsk beklager sig over, at skåningerne løb fastelavn med valgurnen.

⁸ Erslev, RR II, s. 493 f. og 492, note 5.

⁹ Sst. III, s. 205 ff. og 202.

¹⁰ Rigsråd Holger Rosenkrantz, der havde oprettet en skole på Rosenholm, opdrog råderne Malte Juul og Christen Thomesen Sehested samt landkommissærerne Peder Lange og Falk Gøye. Jf. Birte Andersen, *Adelig opfostring. Adelsbørns opdragelse i Danmark 1536—1660.* Kbh. 1971, s. 25. — Om Holger Rosenkrantz' opdragervirksomhed, jf. J. Oskar Andersen, *Holger Rosenkrantz den Lærde.* Kjbh. 1896, s. 112—121, 271 ff.

Tabel 1. *Indenlandsk uddannelse*¹¹

Pct.vis andel med ophold på:	1.	2.	3.	4.	5.
Landkommissærgruppen:	21,1 (26,3)	5,3	15,8	15,8 (21,1)	=36,8 (42,1)
Rigsrådsgruppen:	33,3	12,5	25,0	2,1	=62,5
Kontrolgruppe I:	10,2	2,5	21,2	1,7	=31,4

1. Latin-/katedralskole 2. Herlufsholm 3. Den kgl. frie skole i Sorø 4. Sorø Akademi
5. Ialt: antal forskellige personer

som forbillede, og fra 1623 på Sorø Akademi skulle forberede statstjeneste, og uddannelse indebar derfor klart visse karriere- og mobilitetsmæssige muligheder.¹² Den sene etablering af Sorø Akademi vanskeliggør af kronologiske grunde en sammenligning grupperne imellem, og skønt landkommissærerne m.h.t. indenlandsk uddannelse synes bedre rustet end gennemsnittet, men dårligere end periodens rigsråder, der karakteristisk nok var kraftigt repræsenteret på Herlufsholm, må også uddannelse erhvervet i udlandet inddrages i et samlet billede.¹³ Sorø Akademi havde klart til formål at udskyde eller erstatte en udenlandsrejse og bør derfor snarere vurderes på linje hermed.¹⁴

For den trediedel af alle unge adelige, der i perioden 1580–1629 drog på udenlandsrejse, var chancerne syv gange større for lensmandssønner end for øvrige.¹⁵ Det kronologiske skift i rejsernes indhold fra erhvervelse af teologisk viden over militære færdigheder til et dannelsesideal med vægt på det politiske studium, sprogfærdigheder og ydre fremtræden, afspejlede et ændret standsideal samt fuldbyrdelsen af overgangen fra kriger- til embedsadel.¹⁶ Samtidig afspejlede rekrutteringen til rejser med sigte på militæruddannelse eller hoftjeneste hhv. dannelsesrejser også rent sociale skel. Den økonomisk svagere del af adelen søgte ofte

¹¹ Tallene i parentes medtager Henrik Ramel, der begyndte sin uddannelse i Pommern og besøgte universiteterne i Greifswald og Jena samt *Collegium Illustré*. – M.h.t. Københavns Universitet synes landkommissær Niels Krabbe at have besøgt dette. Københavns Universitets-Matrikel, udg. af S. Birket Smith, I: 1611–1667. Kjbh. 1890, s. 53.

¹² Jf. fundats af 30.5.1586 for den kgl. frie skole i Sorø. *Corpus Constitutionum Daniæ*. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558–1660 II: 1576–95. Kbh. 1889–90, s. 423–444 (i det flg. cit.: CCD). – Både krigen på kontinentet, dødeligheden, faren for konvertering og rent merkantilistiske overvejelser lå bag oprettelsen af Sorø Akademi; jf. Christian IV.s proposition til rigsrådet 15.8.1620. Erslev, RR I. Kjbh. 1883–85, s. 360 f.

¹³ Den kgl. frie skoles målsætning om ligelig adelig og borgerlig repræsentation blev ikke opnået, da adelen i vid udstrækning foretrak Herlufsholm, og det var fortrinvis lavadelen, der tog til skolen i Sorø; Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne, udg. af P. Nør-lund m. fl., I. Kbh. 1924, s. 374 (i det flg. cit.: Sorø).

¹⁴ Om aldersproblemet, jf. CCD IV. Kbh. 1897, s. 120, 701 og 124. – Etableringen af Sorø Akademi medførte en højere gennemsnitsalder ved udrejse, jf. Henny Glarbo, Studier over danske Adelsmænds Udenlandsrejser i Tiden 1560–1660. HT 9. r. IV. Kbh. 1925–26, s. 236, jf. sst., s. 230; jf. Harald Ilsøe, anm. af Lennart Tomner (red.): Christen Skeels reseedagbok 1619–1627. Malmö 1962. HT 12. r. I. Kbh. 1963–66, s. 513. – Kongens agitation for institutionen og monopoliseringen af statsembeder for akademisterne lå klart i forlængelse heraf. Sorø I, s. 381–84.

¹⁵ Svend Aage Hansen, Adelsvældens grundlag. Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut nr. 6. Kbh. 1964, s. 182 og 184 f.

den selvfinansierende hof- eller militærrejse, medens dannelsesrejserne, der på et spinkelt grundlag kan anslås til en årlig udgift på ca. 1.000 rd., var økonomisk belastende.¹⁷ For at kvalificere sig til den ekspanderende centraladministrations embeder søgte hovedparten af de udenlandsrejsende fra Frederik II's tid en universitetsuddannelse, og staten støttede fra 1580'erne aktivt denne uddannelsesretning.¹⁸ Udenlandsrejse blev nærmest en forudsætning for beklædelse af flere højere embeder og således en vigtig mobilitetsfaktor.

De mindre forskelle i indenlandsk uddannelse mister deres betydning, da så godt som samtlige landkommissærer — lige som råderne — bemærkelsesværdigt nok havde gennemført en udenlandsrejse. Vægten lå klart på dannelsesrejserne,

Tabel 2. *Udenlandsrejser*

	1.	2.	3.	4.	5.	6.
Landkommissærgruppen:	89,5	7,2	(16)	15 (15)	0	2 (1)
Rigsrådsgruppen:	87,6	7,5	(35)	32 (28)	7 (4)	3 (3)
Kontrolgruppe I:	49,2	6,1	(32)	25 (21)	8 (5)	25 (6)

1. Andel med udenlandsrejser i % 2. Rejsernes varighed i år 3. Antal rejser med nøjagtig eller omtrentlig kendt varighed, angivet i parentes 4. Dannelsesrejser 5. Militær-/hofrejser 6. Rejsens karakter uvis/blanding

og med en varighed over det sædvanlige for denne type, stillede landkommissærernes uddannelse betydelige krav til økonomisk formåen.¹⁹ Uddannelsesmæssigt adskilte landkommissærerne sig ikke fra periodens rigsråder, men i forhold til kontrolgruppen repræsenterede de en næsten dobbelt og i forhold til Svend Aage Hansens udregnede gennemsnit en næsten tre gange så stor udrejsehypighed. Det er således næppe nogen tilfældighed, at Sorø Akademi's tre første hofmestre, rigsråd Jost Høeg og landkommissærerne Henrik Ramel og Falk Gøye, blev hentet fra samme høje uddannelsesmæssige niveau.²⁰

Efter endt udenlandsrejse bestyrede de unge adelige enten slægtens jordbesiddelser, fortsatte en militær karriere eller gik i hoffets og administrationens tjene-

¹⁶ H. Glarbo, anf. arb., s. 221–25, 229 og 236; jf. Sv. Aa. Hansen, anf. arb., s. 185. — Om udenlandsrejser jf. videre Vello Helk, *Dänische Romreisen von der Reformation bis zum Absolutismus (1536–1660)*. *Analecta Romana Instituti Danici VI*. Hafniae 1971, s. 107–196.

¹⁷ H. Glarbo, anf. arb., s. 229. — Om rejseudgifterne jf. Sv. Aa. Hansen, anf. arb., s. 126 og 186; Helge Land Hansen, Ejler Høg. *En undersøgelse over dansk adelig økonomi i det 17. århundrede*. *Fynske Aarbøger X*. Odense 1969–70, s. 277 beregnede den årlige rejseudgift for Ejler Høg og hans brødre til ca. 950 rd., medens H. Ilse, anf. arb., s. 54 anslog Otte Skeel Christensens til 1.000–1.200 rd. ekskl. 300 rd. til hovmesteren.

¹⁸ Sst., s. 513; jf. Sv. Aa. Hansen, anf. arb., s. 185.

¹⁹ På et socialt ikke-repræsentativt materiale opgjorde H. Glarbo, anf. arb., s. 232 og 236 den gns. varighed for dannelsesrejserne til 5–8 år, medens hof- og militærrejserne kunne vare 10–12 år, hvilket ganske givet er overvurderet. — Tallene i tabel 2 kan ikke sige noget sikkert om fordeling efter rejsernes karakter; m.h.t. fælles præceptorer under udenlandsrejse jf. H. Ilse, anf. arb., s. 517 f.

²⁰ Som broder til Erik og Gunde Rosenkrantz tilhørte den efterfølgende hofmester, Jørgen Rosenkrantz (1653–65), samme kreds.

ste. Officielt ligestillede kongen hof- og kancellijunkertjeneste;²¹ både de hyp-pige personskift mellem de to tjenesteformer, deres lave løn og placering i karrierens begyndelse gør det problematisk at tillægge tjenesterne nogen betydningsforskkel — blot havde hof-tjeneste antagelig mere karakter af en gunstbevisning. Rekrutteringen hertil har aldrig været undersøgt, men en tilsvarende undersøgelse af kancellisekretærene i perioden 1596–1648 afslører en udstrakt rekruttering fra de øverste lag af lavadelen — med mulighed for social mobilitet.²² De to tjenesteformer indtog en central plads i rigsrådets og landkommissærers karriereløb;²³ således havde 11 af de 19 landkommissærer tjent som hof- eller kancellijunker, og af disse havde Erik Juel og Gunde Rosenkrantz endda forrettet begge slags tjeneste. I forhold til kontrolgruppen lå tyngdepunktet i landkommissær- og rigsrådsgruppens karriere mere udpræget på hof-tjenesten, og når enhver anden stilling inden for den kgl. families hof inddrages, var $\frac{2}{3}$ af landkom-

Tabel 3. Hof- og kancellitjeneste²⁴

	hofjunker	kancellisekretærer	i alt*
Landkommissærgruppen:	47 %	21 %	= 58 %
Rigsrådsgruppen:	63 %	27 %	= 88 %
Kontrolgruppe I:	27 %	18 %	= 43 %

* antal forskellige personer

missærer og rigsråder knyttet til hoffet og dets funktioner mod knapt $\frac{1}{3}$ af personerne i kontrolgruppen.²⁵ Gennem varetagelse af en række forskelligartede hof-funktioner synes flere af landkommissærene nært knyttet til den kgl. familie, og af de fire kancellisekretærer blandt landkommissærene havde Niels Krag arbejdet sig op til øverstesekretær, topstillingen i Danske Kancelli. Oluf Daa, der ikke havde nogen kancellikarriere bag sig, men var nært knyttet til Corfitz Ulfeldts kreds, blev efter 1648 — og efter beklædelsen af landkommissærbestillingen — rentemester og dermed leder af det organ, der havde administrationen af rigets ordinære indtægter og udgifter samt regnskabsrevisionen under sig.²⁶

²¹ Jf. en ellers betydningsløs rangstrid i 1634, CCD IV, s. 620 f.

²² Daniel O. Fisher, Kongens unge mænd. Christian 4.s kancellisekretærer 1596–1648. Rigsråd, adel og administration 1570–1648, red. af Knud J. V. Jespersen. Odense University Studies in History and Social Sciences 67. Odense 1980, s. 169–194. Høj- og lavadel defineres her ud fra omfanget af familierelationer til rigsrådet. Den økonomiske rubricering hviler på den kendsgerning, at godt 77 % af sekretærene havde en udenlandsrejse bag sig (sst., s. 173 ff.). — Blandt hofjunkerne var der et betydeligt indslag af udlændinge.

²³ For samtlige førstegenerationsslægter i rigsrådet 1596–1647 gik karrieren over hof- eller kancellitjeneste. L. Jespersen, anf. arb., s. 90; jf. note 36 ndf.

²⁴ Tabellen bygger på oplysningerne hos Johan Grundtvig, Frederik II'dens og Formynderstyrelsens Hof- og Regeringspersonale 1558–96. Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1873–76, s. 144–216 (i det flg. cit.: MRA) og samme, Christian IV'des Hof- og Regeringspersonale 1596–1648. MRA 1872, s. 123–208.

²⁵ Det var således et tilfælde, at Joakim Gersdorff ikke kom i Christian IV.s, men i prins Christians tjeneste. C. F. Bricka og S. M. Gjellerup (udg.), Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede. Samtidige Levnetsbeskrivelser uddragne af trykte og utrykte Ligprædikener I. Kjbh. 1874–75, s. 208 f.

²⁶ J. Engberg, Finanshistorie, s. 37 ff.

Med et rigsråd i 1640'erne på 16–19 medlemmer med krav på lensposter og kun ca. 60 hovedlen var den menige adels teoretiske mulighed for opnåelse af en lenspost med dens økonomiske supplement til godsdriften ret begrænset.²⁷ En voksende andel af hovedlensmændene havde en udenlandsrejse bag sig, hvilket angiver uddannelsens mobilitetsmæssige betydning. På den anden side reducerede den udstrakte selvsupplering blandt hovedlensmandssønner og rekruttering blandt økonomisk velstillede såvel mobiliteten som den praktiske mulighed for lensposter og koncentrerede således høj social status, økonomisk og politisk magt hos hovedlensmændene. I 1640'erne synes tendensen til selvrekruttering dog vigende.²⁸ Som bindeled mellem central- og lokaladministrationen varetog lensmanden en indflydelsesrig, administrativ post, og når $\frac{2}{3}$ af rådets medlemmer i tiden 1596–1647 blev rekrutteret blandt personer, der havde fungeret 11–12 år som hovedlensmænd inden optagelsen i rådet, rummede embedet — med dets administrative erfaring — også politiske muligheder.²⁹ Karakteristikken af landkommissærerne som »forbigående og truede« kræver således en indgående analyse af deres andel i dette embede, der indebar betydelige økonomiske, sociale, men også politiske muligheder.

Med en alder af 39 år ved hovedlen og 38 år ved første forlening begyndte landkommissærerne deres lenskarriere relativt sent — både i forhold til periodens rigsråder (med $35\frac{1}{2}$ år hhv. $32\frac{1}{2}$ år) og en opstillet kontrolgruppe II.³⁰ Landkommissærer og råder var gennemsnitlig 43–44 år ved udnævnelsen til deres poster, og for landkommissærerne indgik funktionen som lensmand således ofte inden bestridelsen af landkommissærhvervet. Af de 19 landkommissærer fungerede seks som hovedlensmænd på udnævnelsestidspunktet, medens Manderup Due modtog Åstrup samtidig med udnævnelsen. Yderligere tre havde haft hovedlen: Niels Krag fungerede 1612–13 på Arnsborg, men havde som landsdommer haft smålen i de mellemliggende 25 år; Henrik Ramel havde som landsdommer Frosteherred 1633–36, lige som han året efter valget til landkommissær modtog smålen som hofmester for Sorø Akademi, og endelig havde Gabriel Kruse været hovedlensmand i 18 år på fem forskellige len. Udover disse ti med tilknytning til hovedlensposter havde Erik Juel som landsdommer haft smålenet Gudum Kloster i 15 år ved udnævnelsen i 1638; dette len beholdt han til 1651, men modtog desuden Padumgård fra 1640–46.

I tiden efter Torstenssonkrigen, som Engberg primært undersøgte, fungerede

²⁷ Jf. art. 4 i Christian IV.s håndfæstning, ÅGA II, s. 104; ved mangel på len modtog råderne kompensation; Erslev, RR I, s. 3, II, s. 157.

²⁸ E. Ladewig Petersen, *Fra standssamfund til rangssamfund*, s. 269–77 og samme, *Rigsråd og adelsopposition 1588*, s. 140–45.

²⁹ L. Jespersen, *anf. arb.*, s. 56; det samme kan iagttages i Frederik II.s regeringstid, jf. Grethe Ilsøe, *Det danske rigsråd 1570–88. Rekrutteringsmønstre*. Rigsråd, adel og administration 1570–1648, red. af Knud J. V. Jespersen. *Odense University Studies in History and Social Sciences* 67. Odense 1980, s. 24.

³⁰ L. Jespersen, *anf. arb.*, s. 56; personerne i kontrolgruppe II var hhv. 36,3 og 33,8 år, men udelades råder og fremtidige råder var gennemsnitsalderen 37,5 og 35,1 år. — De flg. lensoplysninger bygger på Kristian Erslev, *Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596–1660*. Kbh. 1885 (i det flg. cit.: DNL).

Niels Krabbe, Erik og Gunde Rosenkrantz som hovedlensmænd ved udnævnelsen og havde da en funktionstid på hhv. 10, 10 og 4 år bag sig. Manderup Due og Erik Juul modtog hovedlen samtidig med udnævnelsen; men Juul havde inden genvælgelsen været smålensmand i 23 år og i de sidste seks år haft to smålen. Af de resterende syv modtog Oluf Daa aldrig len, medens Joakim Gersdorff, Christen Skeel og Henrik Rantzau først fik len efter deres optagelse i rådet. I 1649 modtog Falk Gøye og Peder Lange len i egenskab af hofmester for Sorø Akademi hhv. landsdommer. Endelig modtog Laurids Ulfeldt i 1648 hovedlenet Bygholm i Jylland og forlod det fynske landkommissærembede. En samlet bedømmelse må tage hensyn til Malte Juul, som den skånske adel i 1646 forgæves valgte til landkommissær, og som på valgtidspunktet var hovedlensmand med over tyve års erfaring på fire forskellige hovedlen, men også fremhæve, at to af de tre landkommissærer, der i 1644—45 blev optaget i rådet, havde været hovedlensmænd i 11 og 30 år.³¹

Medens Christian IV's råder vekslende havde forvaltet næsten samtlige hovedlen, hvoraf enkelte tjente som embedslen for rigsebedsmændene, cirkulerede råderne fortrinsvis mellem et fåtal af større genantlen. Med 2.500—3.000 rd. lå rådernes genanter væsentligt over gennemsnittet på 2.000 rd.,³² og skønt landkommissærerne modtog store forleninger som København, Ålborghus, Ørum, Mariager og Kalø, androg deres gennemsnitlige genant kun 1.700 rd. Deres cirkulationshastighed og forleningsbetingelser adskilte sig ikke fra øvrige lensmænds, men deres lenskarriere afveg naturligt nok fra rådernes og i henseende til alder og genant også fra øvrige hovedlensmænds. Godt halvdelen af kommissærerne havde opnået denne i økonomisk, social og politisk henseende så betydningsfulde post inden landkommissærhvervet, og gruppen fremstod derfor ikke generelt som embedsmæssigt forbigået.

Således havde fire af landkommissærerne en baggrund som landsdommer, og Niels Krag, Erik Juul og Gunde Rosenkrantz blev rekrutteret direkte fra dette embede til kommissærhvervet, medens Henrik Ramel, der blev valgt i Skåne i 1639, havde fungeret som landsdommer sammesteds i perioden 1633—36. For Peder Lange formede karriereløbet sig lidt anderledes, idet han blev udnævnt til landsdommer tre år efter sit valg til landkommissær. Landsdommerembedet monopoliseredes efterhånden for adelen, og også til dette embede udnævnte kongen fortrinsvis personer med en universitetsuddannelse.³³ Som råderne modtog de gunstige, men mindre forleninger, og indslaget af personer fra dette lokale, prestigebetonede embede belyser blot én side af det forhold, at landkommissærerne rekrutteredes blandt landsdelenes mest fremtrædende personer.

³¹ Under Torstenssonkrigen havde to af landkommissærerne hovedlen og to andre smålen; jf. J. Engberg, *Landkommissærerne 1647—49*, s. 406.

³² J. Engberg, *Finanshistorie*, s. 158; genanternes størrelse er beregnet ud fra Johan Grundtvig, *De danske Lensmænds Genanter i 1642*. MRA 1872, s. 117—123 suppleret med Kr. Erslev, *DNL*, s. 95—98.

³³ Jf. AGA II, s. 61 og 74; E. Ladewig Petersen, *Fra standssamfund til rangssamfund*, s. 273.

Da hele den slægts- og familiemæssige baggrund influerede på en adelsmands karriereforløb, kræver dette en undersøgelse af landkommissærernes ane- og øvrige familiemæssige tilknytning til rådsadelen. Undersøgelsen af personkredsen i forbindelse med ægteskabspolitikken suppleres senere med studier over ægteskabernes nærhedsgrad, indgiftets omfang samt de økonomiske forbindelsers rolle med henblik på en endelig vurdering af landkommissærernes situation.

Med henvisning til antal repræsenterede slægter karakteriseres rådet sædvanligvis som oligarkisk og rekrutteringen som selvsupplerende og snæver.³⁴ I perioden mellem Reformationens indførelse og Christian IV's død var da også under 10 % af adelsslægterne repræsenteret i rådet; men under denne synsvinkel steg rådets eksklusivitet ikke frem gennem perioden.³⁵ Karakteristikken burde snarere blot tage udgangspunkt i det teoretisk mulige antal forskellige, repræsenterede slægter, og Svend Aage Hansens påvisning af, at individantallet i det 16.—17. århundrede ikke reduceredes i takt med slægtsantallet, men at visse højadelige slægter endda voksede i omfang, fremhæver slægtsbegrebets uensartethed som operationel enhed og dermed fordelene ved Grethe Ilsøe's opgørelsesmetode efter rigsråds-generation.³⁶ Etablerede rådsslægter — med mindst tre generationer i rådet — udgjorde således knapt $\frac{1}{3}$ af udnævnelserne både under Frederik II og Christian IV; men selv med rådets ofte fremhævede eksklusivitet bør man understrege den rekrutteringsmæssige fornyelse, da knapt halvdelen af de udnævnte råder i både Christian IV's regeringstid og i hele perioden 1536—1648 var nye i rigsråds-sammenhæng. Heller ikke denne opgørelse peger på stigende eksklusivitet; i en vis udstrækning rekrutteredes råderne nemlig fra forskellige linjer inden for ret omfangsrige slægter, samtidig med at en lille del af adelen traditionelt leverede emner til institutionen. Af Christian IV's råder havde således $\frac{1}{3}$ »arvet« embedet efter faderen, lige som der var fem sæt brødre.

Ved at udvide gruppen af råder med disses søskende — og landkommissær- og kontrolgruppen tilsvarende — afsløres 22 % af rådsgruppens personer som indbyrdes gift mod landkommissærgruppens 12 % og kontrolgruppens 8 %. Tallene røber, at vejen til en rådspost ofte gik over etableringen af familierelationer til rådsadelen; om de samtidig afspejler en adelig medbestemmelse og nepotisme ved rekrutteringen af råder, er stadig uafklaret. Knapt halvdelen af Christian IV's råder ægtede en rådsdatter, og $\frac{1}{4}$ var besvogret med rigsråder før optagelsen, og disse forbindelser udbyggedes kraftigt efter optagelsen. Modsat kontrolgruppen var landkommissærerne ligeledes i udstrakt grad giftet ind i rådsadelen ved udnævnelsen til landkommissær. Før udnævnelsen havde 5 af de 19 landkommissærer ægtet en rigsrådsdatter, medens knapt halvdelen var besvogret med råderne. Også her udbyggedes relationerne kraftigt efter udnævnelse; otte af land-

³⁴ Sv. Ellehøj, *anf. arb.*, s. 407; jf. H. Gamrath og E. Ladewig Petersen, *anf. arb.*, s. 462 og 472 f.

³⁵ L. Jespersen, *anf. arb.*, s. 67.

³⁶ Sv. Aa. Hansen, *anf. arb.*, s. 235 f.; jf. s. 228 f.; G. Ilsøe, *anf. arb.*, s. 19. Ved rigsråds-generation forstås her »hvor mange generationer i (ubruds eller brudt) lige mandslinje, som har været medlem af rigsrådet«.

kommissærerne havde således en svigerfader og $\frac{2}{3}$ en svoger som rigsråd. For kontrolgruppen var tallene knapt $\frac{1}{5}$ hhv. knapt $\frac{1}{4}$.

Denne tilknytning var ikke udelukkende øjeblikksbestemt, da $\frac{2}{3}$ af landkommissærerne havde råder blandt anerne; landkommissærerens fædre fordelte sig efter rigsrådsgeneration som angivet i tabel 4. Otte af landkommissærerens fædre havde beklædt en rådspost, og hvor knapt $\frac{1}{3}$ af landkommissærerne havde såvel en far som farfar i rådet, var de tilsvarende tal for råds- og kontrolgruppen $\frac{1}{7}$ og $\frac{1}{31}$. Ved udnævnelsen til landkommissær havde Laurids og Knud Ulfeldt en broder i rådet, og ved Knud Ulfeldts og Gunde Rosenkrantz' optagelse i rådet fik Erik Rosenkrantz en broder og Laurids Ulfeldt to brødre i rådet. Udover den

Tabel 4. Rigsrådsgeneration

Fædrenes rigsrådsgeneration	1.	2.	3.	4.	i alt	i %
Landkommissærgruppen:	6	4	0	3	= 13	68
Rigsrådsgruppen:	14	7	4	3	= 28	58
Kontrolgruppe I:	27	24	4	2	= 57	46

nære tilknytning til rådsadelen er der peget på de indbyrdes ægteskaber imellem landkommissærfamilierne. I det tætte net af familierelationer var omkring halvdelen af landkommissærerne indbyrdes besvogrede, ligesom der var et svigerfar/sviger søn forhold. Flere af de indbyrdes relationer er interessante, men her kan vi nøjes med at opridse nogle få træk ved landkommissær Niels Krabbes ægteskaber.³⁷

Ved sit ægteskab i 1635 med Lisbeth Rud blev Niels Krabbe svoger til de senere landkommissærer og råder Niels Trolle og Christen Skeel samt til senere råd Gregers Krabbe. Sit andet ægteskab indgik Niels Krabbe i 1652 med rigsmarsk Anders Billes datter, Mette Bille, og sit tredje i 1660 med Mette Rosenkrantz, datter af Holger Rosenkrantz til Glimminge og Lene Gyldenstjerne. Forbindelserne afdækker, at Niels Krabbes tredje hustru i 1653 havde ægtet Niels Krabbes anden hustrus broder, Erik Bille, og at dennes søster, Sophie Bille, i 1651 ægtede Niels Krabbes tredje hustrus broder, Mogens Rosenkrantz, lige som Niels Krabbes søster, Karen Krabbe, i 1641 havde ægtet Holger Rosenkrantz, Niels Krabbes svigerfader i det tredje ægteskab. I sit første ægteskab var Karen Krabbe svigerinde til senere landkommissær Peder Lange, og ved sit tredje giftermål blev Niels Krabbe atter besvogret med Niels Trolle, men tillige med rigsråd Otto Krag, søn af tidligere landkommissær og råd Niels Krag. Niels Krabbes og søsterens ægteskaber med Rosenkrantz'erne røber tydeligst det ægteskabelige net, der sammenbandt flere råder og landkommissærer. En del forhold indikerer, at landkommissærerens og rigsrådernes ægteskabsmarkeder var ret sluttede og i vid udstrækning identiske. Dette forhold kræver en undersøgelse af indgiftets styrke før behandlingen af ægteskabspolitikens økonomiske aspekter.

Det er ikke helt ukompliceret — men sammenligningsmæssigt vigtigt — at foretage en undersøgelse af landkommissær-, rigsråds- og kontrolgruppens ægteskaber

³⁷ Det flg. bygger på oplysningerne i Danmarks Adels Aarbog (i det flg. cit.: DAA).

parallelt til den, Albert Fabritius foretog for 32 højadelsslægter med henblik på en endegyldig tilbagevisning af den arvebiologiske årsagsforklaring på adelsvældens fald i 1660.³⁸ Trods ægteskabslovgivningens krav om dispensation for søskende- og næstsøskendeforhold både i Frederik II's og Christian IV's tid, kan der ud fra gruppernes daterede ægteskaber konstateres en nærmere grad af beslægtethed mellem ægtefællerne frem gennem tiden.³⁹ Selve antallet af beslægtede ægtefæller øges ikke, og det nærmere indgifte støtter således Albert Fabritius' antagelse af, at enten frygten for konsekvenserne eller at katolicismens strenge krav var levende langt op mod 1660.⁴⁰ Den kronologiske fordeling af ægteskaberne gør rigsråds- og kontrolgruppen sammenlignelig; landkommissærernes er kronologisk senere placeret, og skønt Albert Fabritius' ægteskaber dækker hele perioden 1600–1700, synes landkommissærernes sammenlignelige hermed.⁴¹

Tabel 5. *Slægtskabets nærhedsgrad*

Pct.-vis antal beslægtede ægtefæller i graderne:

	1.	2.	3.	4.	i alt	5.
Fabritius' 32 slægter:	1,63	8,33	–	16,12	26,08	–
Landkommissærgruppen:	1,06	10,63	9,57	12,77	34,03	36,20
Rigsrådsgruppen:	–	5,18	7,78	15,03	27,99	32,64
Kontrolgruppe I:	–	2,29	9,14	10,86	22,29	29,72

1. søskendebørn 2. næstsøskendebørn 3. aneforskydning 5.–6. slægtled 4. næstnæstsøskendebørn 5. antal beslægtede ægteskaber i alt, inkl. øvr. former for beslægtethed.

Både m.h.t. antal og grad repræsenterede periodens rigsråder et større indgifte end kontrolgruppen. Svarende til ægteskabernes senere kronologiske placering fremstod landkommissærerne med noget flere – og nærmere – beslægtede ægtefæller. Med de nødvendige reservationer m.h.t. de genealogiske oplysningers korrekthed findes undersøgelsens eneste – og kronologisk tidlige – fætter-kusine ægteskab i landkommissærgruppen, og den mere relevante jævnførelse med Fabritius' undersøgelsesgruppe viser $\frac{1}{3}$ beslægtede ægteskaber hos landkommissærerne mod $\frac{1}{4}$ hos Fabritius' højadelsslægter.⁴² Med ægteskabslovgivningens forskrifter krævedes der dispensation for 2 % af kontrolgruppens, 5 % af rådsgruppens, 10 % af højadelsgruppens, men $11\frac{1}{2}$ % af landkommissærgruppens ægte-

³⁸ Albert Fabritius, *Indgiftet i den danske Højadel i det 17de Aarhundrede*. Til Knud Fabricius 13. august 1945, red. af Hans H. Fussing. Kjbh. 1945, s. 94–111.

³⁹ Vedr. ægteskabslovgivningen jf. CCD II, s. 279 f.; CCD III, s. 277 f. og sst., s. 442; CCD IV, s. 695 ff.; CCD V, s. 103 ff. og sst., s. 253. – Den flg. undersøgelse adskiller sig fra Albert Fabritius' ved at her er medtaget 1) søstrenes ægteskaber, 2) aneforskydning, der her udelukkende optræder i 5.–6. slægtled, proband medregnet og 3) beslægtethed udover de af Fabritius nævnte grader (tabel 5, kolonne 5). – Medtagelsen af søstrenes ægteskaber har krævet frasortering af »gengangerægteskaber«.

⁴⁰ A. Fabritius, *anf. arb.*, s. 110 f.

⁴¹ L. Jespersen, *anf. arb.*, tabel 22 og 23, s. 75 f.; om den her foretagne parallelundersøgelse, sst., s. 72 ff.

⁴² Nemlig Caspar Christoffer Gersdorffs ægteskab med Anne Mogensdatter Ulfeldt; oplysningerne om slægten Gersdorff i DAA LX, 1943, II s. 37 ff. er imidlertid ikke helt pålidelige. Anna Ulfeldt skulle således være 39 år ved datteren, Lisbeth Sophies, fødsel!

skaber. Ved inddragelse af øvrige former for beslægtethed — f. eks. halvsøskende-forhold — indsnævres forskellen mellem grupperne noget (tabel 5, kolonne 5). Da indgiftets totale styrke for forskellige adelsgrupper antageligt ikke viser markante forskelle, er Albert Fabritius' udregning heraf ved sammenholdelse af et slægtleds antal faktisk forekommende aner med det teoretisk mulige erstattet af Sewall Wrights indavlskoefficient, der mere præcist udtrykker indgiftets styrke, medens metodens biologiske sigte er irrelevant i denne sammenhæng.⁴³ Inddrages enhver form for beslægtethed, genfinder vi samme forhold mellem adelsgrupperne, hvor landkommissærerne med 0,00397 fremstod som noget mere indgiftet end rigsråds- og kontrolgruppen med 0,00227 hhv. 0,00194. Landkommissærernes gennemsnitlige indavlskoefficient svarer således til et næstnæstsøskendeforhold pr. ægteskab.

Med påvisningen af, at 1625-rostjenesteforordningens nøje definerede sammenhæng mellem rostjenesteforpligtelsens og godsbesiddelsens størrelse blot kodificerede et allerede anvendt påligningsgrundlag, kan man — til fordel for tælling af hovedgårde — sædvanligvis benytte taksationslisternes oplysninger som et ret præcist udtryk for godsbesiddelsens omfang.⁴⁴ Trods listernes høje dækningsgrad savnes flere samtidige personer i listerne, lige som 1625-forordningens reguleringsmekanisme medførte relativt færre taksationer efter dette år.⁴⁵ Manglerne afbødes noget ved inddragelse af forskellige kontributionslister fra 1640'erne og 1650'erne som supplerende materiale.⁴⁶ Alle disse oplysninger gengiver udelukken-

⁴³ A. Fabritius, *anf. arb.*, s. 99 og Albert Fabritius og Harald Hatt, *Håndbog i Slægtsforskning* (3. udg.). Kbh. 1963, s. 49; K. Albertsen, *Anesammenfald og aneforskydning. Sewall Wrights indavlskoefficient, en biologisk relevant beregningsmåde. Personalhistorisk Tidsskrift* 15. r. II. Kbh. 1967-68, s. 171-184.

⁴⁴ Knud J. V. Jespersen, *anf. arb.*, s. 42-69 udskiller gennem analyse af samtlige rostjeneslister mønstringslisterne som uanvendelige i denne sammenhæng.

⁴⁵ Jf. forordning om rostjeneste 1.4.1625, pkt. 4, CCD IV, s. 215 f., hvorefter ændringer i godsmængden skulle meddeles ritmestrene.

⁴⁶ Til beregning af godsmængde er inddraget flg. taksationslister: RA., Da. Kanc., B 43, 1535-1563. Mønstringsruller og Rostjenestetakseringer; B 96, 1574-1652. Rostjenestetakseringer paa Adelen; B 115, 1646-1647. Jordebøger afleverede til Kommissarierne for Rostjenestens Taksering i Henhold til kgl. Missive af 1646, 15. Decbr.; B 160, 1572-1650. Indlæg til Registre og Tegnelser samt henlagte Sager (Skaane, Sjælland, Fyen, Smaalandene og Jylland). — Landsarkivet for Fyn (i det flg. cit.: LAF), Karen Brahes Bibliotek. Håndskriftsamlingen. C IV, 9. Rulle over det hallandske kompagni; C IV, 10. Rulle over den skånske fane og det hallandske kompagni; Kr. Erslev. *Den danske Adels Hartkorn i Kristian den fjerdes Tid. Danske Magazin* 5. r. I. Kjbh. 1887-89, s. 161-190; L. S. Vedel Simonsen (udg.), *Bidrag til Lehnsmanden paa Hagenskov, Rigsraad og Ridder Hr. Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse, med Brudstykker af hans egenhændige Dagbøger fra 1625 til 1656. Odense 1845*, s. 151-56. — Af kontributionsmateriale er fra gruppen Militære Regnskaber (i det flg. cit.: MR), RA inddraget: III c 6. III 1, IV d 1, IV d 2, IV d 2 b, IV d 3, IV d 4 og IV d 5; LAF. C IV, 46. Fortegnelse over, hvad der til Landkisten i Fyn vil indkomme af den bevilgede otte skillings kontribution, 1652-53. Derimod synes LAF. C IV, 45 (jf. Caspar Paludan-Müller (udg.), *Bidrag til Adelen Historie i Frederik den Tredies Tid. Danske Magazin* 3. r. II. Kjbh. 1843-45, s. 118-128) og C IV, 47 ikke umiddelbart anvendelige. — Om kontributionslisternes supplerende karakter, jf. E. Ladewig Petersen, *anm. af Knud J. V. Jespersen, anf. arb.*, HT 78, s. 543.

de adeliges godsmængde, men nødvendigvis hverken økonomisk eller social status. Bl. a. indgik dele af hovedgårdsproduktionen, som f. eks. studehandelen, ikke i hartkornsbegrebet, og medens tolkninger af ændringer i godsmængden må tage hensyn til forhold som bl. a. uskiftet bo, godsoverdragelse til børn m. m., røber hartkornstallene heller ikke de udviklede lånetransaktioner, gælds- og kautionsforpligtelser, der ledsagede den ofte spekulationsprægede godsomsætning.⁴⁷

Sampillet mellem økonomisk baggrund og karriereforløb kræver en økonomisk rubricering af landkommissærerne på flere tidspunkter i karriereforløbet, og fædres og svigerfædres godsbesiddelser inddrages her som en del af forklaringen på landkommissærernes situation. Samtidig berøres giftermålenes økonomiske forbindelser, og med samtidens mangel på en formel graduering af adelsstanden, giver det følgende ikke et detaljeret billede af personkredsens økonomiske transaktioner, men — med de nævnte forbehold — en grov, økonomisk rubricering efter godsmængde.

En sammenstilling af landkommissær- og rådsgruppens gennemsnitstaksationer for 1625, 1638 og 1647 afslørede tydeligt rådernes større godsmængde, som Engberg — med visse forbehold — tilskrev rådernes højere alder og det forhold, at de var blevet rige som råder.⁴⁸ Gennemsnitstallene illustrerer ikke klart en rådsudnævnelses økonomiske betydning, men i højere grad godskoncentrationsprocessen, som primært hovedlensmænd og rigsråder profiterede af, og som medførte en polarisering af adelen.⁴⁹ En vis sammenhæng mellem alder og godstilvækst forekommer sandsynlig, men for delvist at undvige aldersproblemet samt at give et mere nøjagtigt billede af landkommissærers og rådernes godsbesiddelser, sammenholdes deres seneste taksationstal før udnævnelse til deres respektive poster. De benyttede gennemsnitstal for rådernes godsmængde viser sig således at dække over en betydelig taksationsmæssig spredning (tabel 6). Frem gennem 1600-tallet øgede rådsadelen sin andel af landets godsmængde, og skønt godt halvdelen af råderne groft beregnet øgede deres godsmængde med mindst 12—1300 td. htk. efter udnævnelsen, røber tabel 6 tillige, at de ikke udelukkende blev rige som rå-

Tabel 6. *Landkommissærers og rådernes taksationsmæssige fordeling inden udnævnelse*

<i>Antal heste:</i>	-1	1-1½	2-2½	3-3½	4-4½	5-5½	6-6½	7-7½	8-8½	9-9½	10-
Landkommissærgruppen:		1	5	1	5	1	1	1	1		2
Rigsrådsgruppen:	1	7	5	4	2	6	2	4	2		5

der; men at de med mangeårig funktion som hovedlensmænd havde opnået en rådsposts økonomiske fordele og foretaget en betydelig godssamling inden optagelsen.⁵⁰ På udnævnelsestidspunktet var der ikke et økonomisk skel mellem land-

⁴⁷ Jf. diskussionen af hartkornsbegrebet hos Knud J. V. Jespersen, *anf. arb.*, s. 26 ff. og hos Steffen Heiberg, *Før adelsvældens fald. Fortid og Nutid XXVIII*. Odense 1979, s. 87 f.

⁴⁸ J. Engberg, *Landkommissærerne 1647-49*, s. 401.

⁴⁹ Jf. Knud J. V. Jespersen, *anf. arb.*, tabel VII.11 og VII.12, s. 175.

⁵⁰ L. Jespersen, *anf. arb.*, s. 85.

kommissærer og råder, men højst en mindre forskel, begrundet bl. a. i rådernes tidligere lenskarriere.

For Gunde Rosenkrantz har vi udelukkende kontributionsoplysninger efter udnævnelse til landkommissær, og medens der for otte's vedkommende foreligger brugbare taksations- eller kontributionsoplysninger fra udnævnelsesåret, gik der 3—4 år for tre og 8—17 år for de resterende syv personer mellem taksations- og udnævnelsestidspunkt.⁵¹ Frem- eller tilbageprojektion af tidlig og sen taksationsoplysning er forbundet med vilkårlighed, men fastholdes forbindelsen mellem alder og godstilvækst, undervurderer tallene i tabel 6 således personernes godsmængde på udnævnelsestidspunktet. For fem af de syv tidligt takserede personer foreligger der oplysninger allerede året efter udnævnelse til kommissær (tabel 7), og i forhold til den tidlige taksation udgjorde godsforøgelsen i 1647 for: Peder Lange 139 td. htk., Manderup Due 493½ td. htk., Joakim Gersdorff 974 td. htk. — da taksationen på tre heste (ca. 950 td. htk.) sikkert kun omfattede dele af arvegodset — medens Erik Rosenkrantz og sandsynligvis også Henrik Rantzau af samme grund er takseret til 300—450 hhv. 518 td. htk. mindre.⁵² For Henrik Ra-

Tabel 7. De 7 tidligt takserede landkommissærers godsmængde (i td. htk.) før og efter udnævnelse

Ar	1625	1635	1638	1639	1642	1646	1647	1652
Peder Lange			602			udn.	741	712½
Henrik Rantzau			1430			udn.	912	1695
Manderup Due			814½			udn.	1309	2050½
Joakim Gersdorff			626			udn.	1600*	2500
Erik Rosenkrantz		ca. 1250				udn.	800	500**
Henrik Ramel	702½			udn.			2068	2763
Gabriel Kruse	247				udn.		ca. 450	

udn.: udnævnelsestidspunkt * : samme år takseret til 3 heste = ca. 950 td. htk. **: taksationen omfatter kun dele af arvegodset.

mel gik der så mange år mellem udnævnelses- og taksationstidspunkt, at tilvæksten på 1365½ td. htk. er vanskelig at placere kronologisk.⁵³ Derimod tilhørte Gabriel Kruse antageligt hele tiden de mindre hartkornsbesiddere med 250—450 td. htk.

⁵¹ Gunde Rosenkrantz bidrog i 1647 svarende til 600 td. htk.; hans økonomiske vanskeligheder var da så store, at han samme år måtte sælge Skaføgaard, jf. Skaføgaards adkomstbreve og jordebøger 1647—1797, udg. af Knud J. V. Jespersen m. fl. Randers 1975, s. 24 og E. Ladewig Petersen, Dansk adelig økonomi 1600—1660. Fortid og Nutid XXII. Odense 1966, s. 461. Om Gunde Rosenkrantz' lånevirkosomhed jf. samme, Adel, gods og embede. Studier i Danmarks sociale og økonomiske historie 1560—1680. Odense 1975. Manus, tabel III.

⁵² Henrik Rantzau er i 1652 takseret til 5½ hest = 1695 td. htk., men bidrog i 1652—53 af Aagaard, hvad der svarer til 800 td. htk. (MR IV d 5).

⁵³ Begge Henrik Ramels ægteskaber, arv efter mosteren Anna Brahe og udnævnelse til lensmand fandt sted før valget til landkommissær, og en del af godstilvæksten må derfor henføres til denne periode.

I perioden mellem Reformationens og Enevældens indførelse androg den gennemsnitlige taksation pr. adelsmand ret konstant ca. to heste, og trods rådernes taksationsmæssige spredning synes godsbesiddelse at være en væsentlig forudsætning for en politisk karriere.⁵⁴ Af landkommissærerne lå sandsynligvis kun Gabriel Kruse under dette gennemsnit, og supplerer man denne betragtningstype med en undersøgelse af rådernes og landkommissærers indslag i gruppen af potentielle, politiske emner blandt de større godsbesiddere, der pålignedes mindst fire heste i 1635/1638-taksationen, underbygger det sammenhængen mellem godsbesiddelse og politisk karriere (tabel 8). Ikke uventet tilhørte $\frac{2}{3}$ af råderne denne

Tabel 8. *Landkommissærers og rådernes placering i 1635/1638-taksationen*

1635-taksationen, Skåne					1638-taksationen, Sjælland, Jylland, Fyn				
ant. heste	1.	2.	3.	4.	td. htk.	1.	2.	3.	4.
10-	1		1		3044-	7	2	2	
9-9½	-				2732-3043	2			1b
8-8½	2		1	1a	2420-2731	3	1	1	
7-7½	1			1c	2108-2419	1	1		
6-6½	1				1796-2107	3		2	
5-5½	3	1			1484-1795	6		1	1b
4-4½	2	1		1b	1172-1483	12	4		2c
	10	2	2	1a/1b/1c		34	8	6	2b/2c

1. antal takserede mænd 2. landkommissærer i perioden 1638-47 3. rigsråder 4. a) landkommissær og rigsråd efter 1648, b) rigsråd efter 1638, c) fremtidig landkommissær efter 1648.

élite, der tillige omfattede 10 af de 14 landkommissærer, der optrådte i de taksationer, som gengav den aktuelle jordfordeling ved etableringen af landkommissariatene. Godsbesiddelsens politiske muligheder er ret iøjnefaldende på Fyn, hvor de tre højst takserede valgtes til landkommissærer i 1638 og 1642, medens Mogens Kaas som fjerde højst takseret sad i rådet. Også landkommissærerne var kendetegnet ved store, indbyrdes forskelle i godsmængde (tabel 6); med forbehold for listernes ufuldstændighed fandtes der i slutningen af 1630'erne kun få adelsmænd, der ejede en større godsmængde end de valgte kommissærer. Landkommissærerne talte flere godsmagnater, og såvel deres som rådernes taksationsmæssige placering i 1630'erne peger på godsbesiddelse som et væsentligt udvælgelseskriterium anvendt af både konge og adel.

Til bedømmelse af landkommissærgruppens forhold som opposition er det væsentligt at betragte udviklingen i deres godsbesiddelser. Af de ti landkommissærer, der senere opnåede rådsembede, er Knud Ulfeldts forhold vanskelige at påvise, medens Gunde Rosenkrantz' vanskeligheder fra midten af 1640'erne er kendte.⁵⁵ Henrik Rantzau øgede sin godsmængde frem til 1638, og reduktionen i 1647 er

⁵⁴ Om den gns. taksation jf. Knud J. V. Jespersen, *anf. arb.*, tabel VI.6, s. 143 og tabel VII.5, s. 162.

⁵⁵ Gunde Rosenkrantz' senere fallit er beskrevet i Chr. Bruun, *Gunde Rosenkrantz. Et Bidrag til Danmarks Historie under Frederik den Tredie*. Kjbh. 1885; jf. note 51 ovf. - De flg. tal angiver taksations-/kontributionsår og td. htk.

som nævnt sikkert kun tilsyneladende (1624—25: 344½, 1638: 1430, 1647: 912). De resterende syv er kendetegnet ved godsforøgelse af varierende styrke; Erik Juel 1617: ca. 300, 1647: 1335, Niels Krag 1617: ca. 300, 1647: 1412, Niels Trolle 1625: 552½, 1642: 2308, Christen Skeel 1638: 1453, 1647: 1628,⁵⁶ Jørgen Brahe 1617: ca. 600, 1642: 3458, Henrik Ramel 1625: 702½, 1647: 2068 og Joakim Gersdorff 1638: 626, 1647: 1600. For de ni, der ikke afsluttede karrieren som råder, er udviklingen i Falk Gøyes besiddelser vanskelig at påvise, medens Erik Rosenkrantz muligvis og Laurids Ulfeldt klart er kendetegnet ved tilbagegang.⁵⁷ Af de øvrige seks øgede fem godsmængden frem gennem 1640'erne:

Ar:	1625	1638	1647	1652
Henrik Huitfeldt ⁵⁸	628 td. htk.		1560 td. htk.	1800 td. htk.
Gabriel Kruse	247 td. htk.		ca. 450 td. htk.	
Peder Lange	616 td. htk.		741 td. htk.	712½ td. htk.
Manderup Due		814½ td. htk.	1309 td. htk.	2050½ td. htk.
Niels Krabbe ⁵⁹	883 td. htk.		1800 td. htk.	900 td. htk.

Og endelig synes Oluf Daa's godsmængde kendetegnet ved fremgang efterfulgt af tilbagegang; nemlig fra 523 td. htk. i 1625 (moderens taksation inkl.) til 700 td. i 1647; men han havde i 1642 kontribueret svarende til 1122½ td. htk.⁶⁰

Syv af de ti landkommissærer, der senere blev optaget i rådet, øgede deres godsmængde fra 1625 til optagelsestidspunktet; for én er udviklingen uvis, én er registreret for tilbagegang og én for fremgang efterfulgt af tilbagegang. For de resterende ni konstateres godsforøgelse i fire tilfælde, tilbagegang i to, fremgang efterfulgt af tilbagegang i to, medens udviklingen er uvis i ét tilfælde. Sammenfattende øgede 14 af kommissærerne deres godsmængde (netto), og for halvdelen androg tilvæksten omkring 1.000 td. htk. eller derover. Bag tallene finder vi en ikke entydig forbindelse mellem lenseembede og godstilvækst, som i flere tilfælde var af en betydelig størrelsesorden. Kun nærmere undersøgelser af landkommissærernes økonomiske forhold kan give et fyldestgørende billede, men betragtet ud fra godsbesiddelse fremstod gruppen ikke som præget af vanskeligheder. Det uholdbare ved slutning herfra til økonomisk eller social status er nævnt og understreges ved Christen Skeels og Niels Trolles reducerede godsmængder efter opta-

⁵⁶ RA., Da. Kanc., B 160, 1572—1650; i flg. MR IV d 2 kontribuerede Christen Skeel 432 rd., svarende til 1728 td. htk.

⁵⁷ Når J. Engberg, Landkommissærerne 1647—49, s. 403 anfører, at Falk Gøyes hartkorn faldt fra 822 td. i 1625 til 586 i 1638, er der for 1625 sket en forveksling med Falk Gøye til Bratskov og Skjersø, der genfindes i 1617- og 1624-taksationen med 3 heste. Undersøgelsen af Falk Gøyes godsmængde vanskeliggøres af, at skøde- og panteprotokollerne vanskeligt kan skelne mellem navnebrødrene, jf. Viborg Landstings skøde- og pantebøger 1624—1637. Landstingenes skøde- og pantebøger I, ved Jens Holmgaard. Kbh. 1966—70, s. 310 og 323. — M.h.t. Laurids Ulfeldt er han i 1657 angivet for 900 td. htk. på Fyn (MR IV d 3).

⁵⁸ I 1635 takseredes han til 5½ hest = ca. 1700 td. htk.

⁵⁹ S. Heiberg, anf. arb., s. 89 angiver Niels Krabbe for 1900 td. htk. i 1652; hans kontributioner på 8 skilling pr. td. htk. i 1652, 1653 og 1654 svarer til 800 td. htk., lige som hans kontribution i de skånske landkommissærers magasinregnskab 1652—53 svarer til 900 td. htk. og til 1652-taksationen (MR IV d 2 b).

⁶⁰ RA. MR. Sjæll. landkomm. regnsk. 1642.

gelse i rådet, da denne reduktion skyldtes skifter i forbindelse med ægteskaber. Den ikke altid profitable godsinvestering kan tillige tillægges prestigemæssige motiver; de større godsejere indtog en fremtrædende plads i samfundet, og trods det vanskelige i en sondring og afvejning mellem (lens-)administrativ erfaring og godsbesiddelse som udvælgelseskriterium til rådet, fremhæver såvel de høje taksationstal som de optagne landkommissærers bemærkelsesværdige godssamling inden optagelse i rådet, hartkorn som en væsentlig udvælgelsesfaktor. Godsmæssigt var landkommissærerne ikke forbigåede og truede, men snarere præget af ekspansion.

Med otte fædre som råder og tolv som hovedlensmænd var landkommissærerne i deres baggrund nært knyttet til den administrative og politiske élite. Den gunstige udgangsposition — målt ud fra fædrenes godsbesiddelser, tabel 9 — indtægterne fra lensebøder, men også svigerfædrenes godsbesiddelser som mulig økonomisk indflydelsesfaktor forklarer de betydelige besiddelser ved udnævnelse til landkommissær og godssamlingen både før og efter dette tidspunkt. Kommissærerne var i vid udstrækning giftet ind i rådsadelen, og den taksationsmæssige fordeling af fædre og svigerfædre placerer disse som store jordbesiddere, lige som tabel 9's sammenstilling antyder det fremhævede forhold, at adelen i vid udstrækning blev gift efter hartkorn.⁶¹ Samhørigheden mellem slægter befæstedes gennem en økonomisk velovervejede ægteskabspolitik, og trods forbehold m.h.t. taksationstidspunkter m.m. er billedet af ægteskaber mellem ligestillede klart i de konkrete tilfælde. Gennem ægteskabernes økonomiske forbindelser mellem ligestillede modsvares den taksationsmæssige lagdeling af en ægteskabelig, der samtidig forklarer det ret ensartede indgifte for råds- og kontrolgruppen. Ikke mindre end

Tabel 9. *Landkommissærernes fædres og svigerfædres seneste taksation*

<i>Antal heste:</i>	-1	1-1½	2-2½	3-3½	4-4½	5-5½	6-6½	7-7½	8-8½	9-9½	10- i alt
Fædre:	2		2	3	2	2	5		1		1=18
Svigerfædre:	1	2		3	2	3	6	3	2		4=26

10 af de 19 landkommissærer sluttede deres karriere som råder; af disse modtog Joakim Gersdorff statholderembedet i København i 1649 og avancerede i 1652 til rigshofmesterposten. Niels Trolle, der fra 1639 havde haft sæde i Admiralitetsretten, blev 1645 rigsadmiral og sad fra Admiralitetskollegiets oprettelse i dette.

III

Undersøgelserne har afdækket en række fællestræk i landkommissærernes baggrund og karriere, men tillige at landkommissær- og rigsrådsgruppens struktur i vid udstrækning var identisk. Denne adskilte sig fra kontrolgruppens, men også råds- og landkommissærgruppen viste indbyrdes forskelle. For det første modtog landkommissærerne i en relativ høj alder len, der målt ud fra genantens størrelse lå under gennemsnittet. Alligevel havde omkring halvdelen af landkommissærerne

⁶¹ Knud J. V. Jespersen, *anf. arb.*, s. 191 ff.

på udnævnelsestidspunktet fungeret eller fungerede som hovedlensmænd, og med det begrænsede udbud af lensposter kan de næppe generelt betegnes som forbige og truede, lige som de generelt øgede deres godsbesiddelser. For det andet var styrken i landkommissærernes indgifte kraftigere end råds- og kontrolgruppens. Fænomenet skyldtes dels kronologiske forhold og — som jeg skal vende tilbage til — en sandsynligvis mere bevidst godspolitik. Det betydelige indgifte, de hyppige familieforbindinger både indbyrdes og til rådsadelen peger på en ægteskabelig sluttethed, lige som landkommissærernes og rådernes ægteskabskredse i vid udstrækning synes identiske. De talrige etablerede familierelationer til rådsadelen før optagelse i rigsrådet røber måske en adelig medbestemmelse og nepotisme ved rådsrekrutteringen. En nøjere undersøgelse af udnævnelsesproceduren savnes, og skønt adelen ikke havde nogen kodificeret indflydelse på rådsudnævnelserne mellem kong Hans' håndfæstning 1483 og Christian IV's bevilling 1645,¹ kan man næppe se helt bort fra en uformel, adelig medbestemmelse, som blev praktiseret ved besættelsen af marskembedet og — i en usædvanlig situation — også ved besættelsen af rådsposterne i 1644, hvor netop to landkommissærer blev udnævnt.² Imidlertid udtrykker familierelationerne sandsynligvis blot en opnået økonomisk position og en social accept.

Det er blevet set som et middel til overvindelse af modstanderne, at 5 af de 6 optagne råder i 1648—49 var landkommissærer; men rigsråderne blev også rekrutteret blandt landkommissærerne både før og efter bevægelsen havde politisk betydning. I 1644—45 blev således Jørgen Brahe, Knud Ulfeldt og Niels Trolle og i 1651 og 1653 Erik Juel og Gunde Rosenkrantz optaget i rådet. For Jørgen Brahes vedkommende forelå udnævnelsen i en ret fremskreden alder og skyldtes muligvis den ændrede udnævnelsesprocedure. Den her anvendte metodes svaghed viser sig ved, at den primært betragter personerne i en genealogisk og økonomisk sammenhæng og således ikke inddrager monarkens mulige aversion mod Jørgen Brahes bevillingsmæssige provinsialisme som forklaringsfaktor. Adel og monark stillede i vid udstrækning identiske krav til repræsentanter og valgte blandt den samme, snævre kreds af større godsbesiddere med det resultat, at flere personer opnåede både landkommissær- og rådsværdighed. Ved praktiseringen af bevillingens forskrifter i 1648—49 pegede den menige adel på rådsemner, der i baggrund og karriere ikke adskilte sig fra de hidtil optagne. Hvad der har betinget de mindre forskelle mellem den menige adels, rigsrådets og monarkens kandidatlister kan ikke konkret klarlægges.³ På baggrund af udnævnelsesproceduren, den udstrakte enighed mellem parterne om kandidater samt rekrutteringen til rådet blandt landkommissærerne på tidspunkter, hvor adelsoppositionen var uden politisk betydning, skyldes lederkadrens forsvinden og stænderbevægelsens endeligt

¹ AGA II, s. 52; Erslev, RR III, s. 186.

² J. A. Fridericia, *Nogle Bemærkninger om Rigsmarskerne og Rigsmarskembedet, især under Christian IV.*, s. 579; C. F. Bricka og J. A. Fridericia (udg.), *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve V.* Kjbh. 1883—85, s. 534 f. (i det flg. cit.: Egh. Br.).

³ Jf. C. Rise Hansen (udg.), *Aktstykker og Oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III.s tid I (1648—50)*. Kbh. 1959, s. 223 f. og 491 (i det flg. cit.: Rise Hansen, RR).

primært det uheldige i den menige adels samtidige indstillingsret til rigsrådet og landkommissærinstitutionen. Som kandidater til rådet pegede den menige adel fortrinsvis på periodens landkommissærer, der opfyldte »betingelserne«, og i relation til forholdene 1596—1647 viser rekrutteringen af råder blandt landkommissærerne i 1648—49, men også i 1644—45, 1651 og 1653 blot kontinuiteten i rekrutteringspolitikken. Selve valghandlingerne taler således imod en opfattelse af optagelserne som et attentat fra rådets side.⁴

Ved at stemme sine landkommissærrepræsentanter ind i rigsrådet var det tydeligste resultat af adelens medindflydelse på rådsrekrutteringen, at rådernes gennemsnitsalder blev hævet. En foreløbig undersøgelse af stemmeafgivningen i 1648 afslører ikke forskellige afstemningsmønstre for den menige adels forskellige hartkornskategorier. Uanset godsmæssig lagdeling og lensmandsstatus synes den menige adel generelt at stemme på de større jordbesiddere, der ofte var lensmænd; men først nærmere undersøgelser kan afsløre bestemte forskelle. Skønt landkommissærerne til en vis grad var embedskrævere, taler stemmeafgivningen imod endtydigt at udlægge konflikten som stående mellem *ins* og *outs*. Det er vanskeligt at påvise landkommissærernes følelser og ambitioner på baggrund af adelsoppositionens politik. Engberg så ikke blot optagelserne i 1648—49 som et attentat mod adelsoppositionen, men udnævnelserne underbyggede både opfattelsen af konflikten som stående mellem embedshavere og -krævere og indirekte opfattelsen af landkommissærernes politik som et middel mere end et mål. Konflikten i 1640'erne er ikke blot en strid *ins versus outs*, men indeholder sandsynligvis træk fra flere af de europæiske kriseteorier, og i den følgende kortfattede karakteristik af landkommissærernes politik skal adelsrepræsentanternes roller og funktioner samtidig antydes.

IV

Den menige adels gentagne inddragelse i bevillingsspørgsmål og landkommissærernes omfattende aktivitet under Torstenssonfejden muliggjorde i september 1645 kongens bevilling, der udvidede kommissærernes antal og virkefelt og ændrede deres status fra kongelige embedsmænd til stående adelsrepræsentationer med mulighed for varetagelse af øvrige stænders interesser. Et formaliseret samarbejde med råderne sikrede kommunikationen med regeringen, og såvel menig adel som kommissærer udfoldede store bestræbelser på at konkretisere indholdet i kongens bevilling.¹ På et møde i Kolding i marts 1646 lagde kommissærerne således organisationen i fastere rammer og besluttede bl. a., at alle »propositiones, consilia, vota, conclusiones och hvis eller forhandlet blifver« på provinsial- og generallandemøder skulle protokolleres.² Da vi ikke kender beslutningsprocesserne på adelsmøderne, men kun det arkivalske nedslag af deres virksomhed samt lederne, er det kun muligt at tegne et billede af adelsoppositionens politiske holdning som

⁴ Blandt adelens ti øverste kandidater var de ni fungerende eller forhenværende landkommissærer – i rigsrådets liste var der otte.

¹ Christian IV.s bevilling 3.9.1645; Erslev, RR III, s. 184 ff.

² Sst. III, s. 208.

masse ud fra de forslag, der blev fremsat i kommissærernes navn.³ Magtkampen mellem råd og adelsopposition koncentrerede sig om finans- og forsvarspolitik; men forud for en kortfattet karakteristik af adelsoppositionens politik på disse områder, skal der knyttes et par bemærkninger til regeringsparternes holdninger til de politiske hovedspørgsmål.

Imødegåelsen af Sveriges styrkede magtposition i Norden var det dominerende udenrigspolitiske spørgsmål, og som rigsorgan delte rådet i vid udstrækning kongens ønske om at værne om rigets position og prestige, hvorimod midlerne hertil skilte parterne. F. eks. ønskede rådet højhedsrettighederne håndhævet uden, at det skabte modsætningsforhold til nabostaterne, og dets ledetråd var at holde landet klart af militære engagementer samt at etablere et net af traktater med omkringliggende lande.⁴ Kongens omgåelse af de få, formelle indskrænkninger i hans udenrigspolitiske handlefrihed ved at erklære krig som holstensk hertug viser divergensernes omfang, og har placeret det udenrigspolitiske ansvar hos monarken. Billedet af rådet, der med et bedre overblik søgte problemerne løst ad fredelig vej, er for længst revideret ved en fremhævelse af det uundgåelige i et militært opgør og ved at rådet mere hindrede kongens udæskende politik end formåede at gennemføre et positivt program.⁵ Nye træk er til stadighed føjet til dette reviderede billede; men i denne sammenhæng er der særlig grund til at fremhæve Sven Ulric Palmes tolkning af rådets fredsbevarende politik over for Sverige og de hyppige henvisninger af tvistigheder til grænsemøder som en bevidst udnyttelse af Stettintraktatens mulighed for øget rådsindflydelse og kontrol med udenrigspolitikken.⁶ Synspunktet forekommer overbetonet, men er perspektivrigt når de politiske udspil ses i relation til forfatningssystemet og -kampen.

Diskussionen om hærens struktur indgik tydeligvis også som et led i »forfatningskampen«; af økonomiske og magtpolitiske grunde foretrak rådet en national hær, og med hvervede tropper som et muligt, kongeligt magtinstrument ac-

³ Til belysning af landkommissærernes politik foreligger følgende materiale. RA., Kongehuset og Rigets Arkiv, Oluf Daa's landebog for Sjælland (1638-57), Christen Skeels landebog for Sjælland (1638-53), Jørgen Kruses landebog for Jylland (1645-51), en jysk landebog, Land Commissariers forretning i Dannemarch 1645-48, samt fragmentet af en landebog i pakken, Forskelligt vedrørende rigsråd og stænder B 5 c, Fyenske og andre landkommissærers arkiv 1638-48. Erslev, RR II og III samt Rise Hansen, RR I har dels refereret, dels aftrykt dette materiale, og intet væsentligt er forbigået. Jf. Erslev, RR III, note 4, s. 593 f. – Om landkommissærernes arkivalier jf. William Christensen, Rigsråd og stænder. Notitser angående arkivernes historie. Arkiv I. Kbh. 1966-67, s. 129-136. – Der vil i det flg. ikke blive skelnet mellem den menige adels og landkommissærernes politik, da landkommissærerne ofte fungerede sammen med andre adelsbefuldmægtigede på adelsmøder; jf. f. eks. Erslev, RR III, s. 222 og 183.

⁴ Jf. eksempelvis Erslev, RR I, s. 294 ff. Såvel mellem Kalmar- og Kejserkrigen som op mod Torstenssonfejden anbefalede rådet at modvirke det svensk-nederlandske forbund ved en diplomatisk tilnærmelse til Nederlandene.

⁵ Jf. allerede J. A. Fridericia, Danmarks ydre politiske Historie I. Kjbh. 1876, s. 71 f.

⁶ Sven Ulric Palme, Sverige och Danmark 1596-1611. Uppsala 1942. – Ang. Stettintraktatens passus om grænsemøder mellem de to landes råd jf. Danmark-Norges Traktater, udg. ved L. Laursen, II. Kbh. 1912, s. 255 ff. – Om de magtpolitiske hensyn i konge og råds politik jf. Knud J. V. Jespersen, Rockstroh, Christian IV. og den nationale hær. Foredrag ved militærhistorisk konference 1977.

cepterede rådet først en stående, hvervet hær i 1638, hvor det økonomisk kontrollerede denne. Oprettelsen heraf kan imidlertid også ses som en direkte konsekvens af de kvalitetskrav, unionstraktaten af 1637 stillede m.h.t. fremsendte styrker.⁷ Kongen foretrak hvervede tropper, og hans gentagne kritik af den stående, nationale hær, der oprettedes i 1614, peger på rådet som arkitekten bag denne ordning og dens fornyelse, der samtidig indebar en udvidet rekrutteringsbredde.⁸ Omvendt røber det styrkede forsvarsberedskab i 1630'erne — herunder fæstnings- og flådebyggeri, udvidede unionsforpligtelser m.m. — en udstrakt sikkerhedspolitik enighed mellem regeringsparterne, og rådet udtalte sig gentagne gange for bevarelse af et beredskab, der oversteg unionsforpligtelserne, medens dets lejlighedsvis opfordringer til aftakelse af soldater var økonomisk begrundet.⁹ Efter Brømsebrofreden opretholdt regeringen en blandet udskrevet (national) og hvervet hær, og når rigsmarsk Anders Bille i 1646 direkte frarådede aftakelse og (foreløbigt) landkommissærernes forslag om folkebevæbning, var det militært begrundet.¹⁰

Forsvarsberedskabet og udgifterne til statens øvrige opgaver hindrede kongen i at retablere sin politiske handlefrihed og at neutralisere rådets skattebevillingsret ved hjælp af erstatningssummen fra 1629. Kongens påvisning af indtægternes utilstrækkelighed imødegik rådet ved bemærkninger om situationens ekstraordinære karakter og nødvendigheden af besparelser. Af udenrigspolitiske hhv. stands-egoistiske grunde frarådede rigsrådet kongens lens- og toldudspil, og det søgte at båndlægge kongens håndpenge dels gennem en ændret byrdefordeling mellem rige og konge, dels gennem en ophævelse af skellet mellem rigets og kongens midler.¹¹ Rådet så skatterne som eneste indtægtsforøgende mulighed, men frarådede gentagne gange nye udskrivninger, der ville være nytteløse eller udløse desperation.¹² Uanset om kongens tanker angående en omfordeling af lensprovenuet afpressede rådet skatter, eller det gennem afværgende, rådskontrollerede skatter søgte at beskære kongens økonomisk-politiske råderum, var det betænkeligt at fastholde rådets magtpolitiske eller lensadelens økonomiske stilling gennem skatter, som den menige adel protesterede imod, og som identificerede rådet med den hårdhændede skattepolitik. Omvendt befordrede rådets lejlighedsvis skattetilbageholdenhed stænderbevægelsens vækst og magtforskydningen mellem råd og adel. Manglende balance på det ordinære budget influerede således på rådets forhold til såvel konge som menig adel; men for rådet synes genskabelse af balance ved hjælp af skatter, der på én gang sikrede det nødvendige beredskab og kontrollen med såvel forsvar som økonomi, at have vejet tungere end hensynet til

⁷ L. Laursen, anf. arb. IV. Kbh. 1917, s. 187, punkt 3.

⁸ Om kongens holdning jf. eksempelvis Egh. Br. I. Kjbh. 1887-89, s. 59; Erslev, RR I, s. 266 og 363 samt K. C. Rockstroh, Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede I: Tiden 1614-1670. Kjbh. 1909, s. 27.

⁹ Erslev, RR II, s. 592; jf. sst., s. 490, 545, 546 f. og 608 f.

¹⁰ Kr. Erslev (udg.), Rigens Marsk Anders Billes Betænkninger om Danmarks Forsvarsvæsen 1646-1647. Danske Magazin 5. r. I. Kjbh. 1887-89, s. 283 f.

¹¹ Det var imidlertid rådet selv, der i 1624 havde draget et skel mellem kongens og rigets gæld; jf. Erslev, RR I, s. 417.

¹² Sst. III, s. 218, 299, 357 og 439.

effekten af det stadige skattetryk. Konge og råd delte ikke blot ønsket om balance på budgettet og delvis også ønsket om en styrkelse af riget og statsmagten, men i rådets finanspolitik indgik også magt- og standshensyn.

Den menige adel vendte sig allerede fra 1640 mod skatterne som eneste finansieringskilde for den hvervede hær, da den privilegiekrænkende skattepolitik også ramte adelen indirekte bl. a. gennem svigtende landgildeindtægter. Af hensyn til undersåtternes tarv ønskede adelen toldene inddraget som under sidste krig, da indkomsten »rundelig kunde tilstrecke«, skønt hæren da var større.¹³ Skatteudskrivningen, der i 1645 omfattede en generel kopskat for øerne, fortsatte gennem 1640'erne og det permanente skattetryks privilegiemæssige og økonomiske belastning dannede således baggrund for adelsoppositionens politik.¹⁴ Skønt adelen noget urealistisk krævede hæren finansieret ved supplerende indtægter, fremlagde den ingen politik til effektiv forøgelse af rigets indtægter. Da landkommissæerne 2. maj 1646 skulle anvise midler til gældens betaling, anbefalede de ganske vist kron salg af patronatsret til adelen, men »for en lidelig och billig summa penge«.¹⁵ I en senere betænkning berørte kommissæerne kronens indtægtstab i forbindelse hermed; men tilrådede, »at mand udi saadan nød . . . lod noget ex parte gaae, paa det at totum igien kunde conserveris«.¹⁶ Landkommissæerne foreslog videre afløsning af rostjeneste for dem, der ikke stillede personligt, »men derom met andre for dyre pris accorderer«, samt for de personer, der sad på len »uden riget« og hidtil var fritaget for rostjenestepligt.¹⁷ Til forøgelse af indtægterne foreslog landkommissæerne endelig en afgift på 1/2 rd. pr. hest eller hoppe samt 1 rigsort på øksne og andet kvæg, som udlændinge købte i landet og udførte.¹⁸

Som forudsætning for bevillingerne krævede adel og landkommissærer kontrol med midlerne, men samtidig også overflyttelse af unionsskat og kommissariatold fra rigsråds- til landkommissærregi, hvorved adelen ville kontrollere såvel finans- som forsvarsforvaltning. Det magtpolitiske hensyn er iøjnefaldende ved overflyttelsen, som kongen først ikke kunne se det formålstjenlige i, men under trussel om skattenægtelse måtte acceptere.¹⁹ Adelsoppositionen fremførte imidlertid kravet sammen med øvrige »indtægtsforøgende« forslag, og begrundet ved landkommissærernes mere effektive udgiftskontrol var forslaget tillige et led i deres økonomiske politik, der gennem en restriktiv udgiftspolitik tilstræbte kapitalakkumulation i landekisterne.²⁰

De få »indtægtsforøgende« forslag varetog adelens interesser, og når kommissæerne ikke kunne pege på supplerende indtægter eller henviste til adelens accept ved nye pålæg, må det snarere tolkes som uvillighed end fantasiløshed og afhængighed. På den anden side vendte den menige adel sig mod kongens sane-

¹³ Sst. III, s. 573; jf. sst., s. 555 og 614 f.

¹⁴ I forbindelse med adelens hartkornskontribution i 1647 udtalte adelen, at »saadant icke udi nogen fremfarene kongers tider saa idelig findes at vere begiert«; sst. III, s. 376.

¹⁵ Sst. III, s. 246.

¹⁶ Sst. III, s. 252.

¹⁷ Sst. III, s. 247 og 353.

¹⁸ Sst. III, s. 247 f.

¹⁹ Sst. III, s. 262, 342 ff. og 348.

²⁰ Jf. sst. III, s. 224, 237, 276, 284, 287 og 345.

ring af lensvæsenet, og dens forslag om genskabelse af 1588-forholdene ved nedsettelse af lenenes afgifter, forøgelse af deres rostjeneste samt udskillelse af sammenlagte len medførte uvægerligt indtægtstab for kronen.²¹ Udgiftsposterne, der havde tvunget rådet til gentagne skatteudskrivninger og neutraliseret den politiske betydning af kongens erstatningskrav, overbeviste også landkommissærerne om, at det eksisterende finansielle systems indtægtsmuligheder — under varetagelse af adelsstandens interesser — var udtømt, og at kun en besparelspolitik stod åben. Opstået som reaktion mod skattetrykket må landkommissærernes politik opfattes som et konsekvent forsøg på forbedring af primært adelsstandens kår gennem en besparelspolitik, der dels skulle lette skattetrykket, dels skabe de økonomiske reserver i landekister, som landkommissærerne prioriterede højt.²²

Den menige adel accepterede fra 1638, at udskrivningen til den nationale hær omfattede dens bønder og udgjorde to mand pr. 300 td. htk., og pålignedes af landkommissærerne efter jordebøgerne.²³ Udskrivningen blev senere fornyet og fra 1641 fordoblet, lige som ordningen blev retableret efter Torstenssonfejden. En tilsvarende forøgelse af rytteriet ville adelen i 1638 opnå ved ensidigt at pålægge kapitlers og gejstligt gods rostjenestepligt samt ved i foråret 1646 at skærpe marskens forslag om selvejeres rytterhold.²⁴ På stændermødet i august 1645 i København indvilgede adelen i at holde en rytter pr. 400 td. htk. udover den sædvanlige rostjeneste dog mod tilsvarende forpligtelser for kronens og gejstlighedens gods.²⁵

Adelen unddrog sig i vidt omfang finansieringen af de ekstra militære byrder; udrustningen til de udskrevne adelsbønder afholdt bønderne selv, medens landekisterne overtog husbondens underholdningspligt, når soldaterne benyttedes udover mønstring.²⁶ Også finansieringen af den ekstra rostjeneste placerede adelen på bønderne og riget, hvilket fremkaldte en skarp kritik fra borgerstanden.²⁷ Samtidig sikrede adelen sig kontrollen med de udskrevne soldater gennem restriktioner ved deres benyttelse og gennem landkommissærernes samtykke til deres opmanelse, hvilket rådet i 1647 fik ændret til en informationspligt.²⁸

Skønt reorganiseringen af forsvaret fandt sted inden for afstukne, økonomiske rammer, og adelen i vid udstrækning unddrog sig de økonomiske byrder, men alligevel kontrollerede styrkerne, havde ordningen ikke adelens bevågenhed. Da landkommissærerne tilstræbte en forbedring af adelens økonomiske situation samt oparbejdelse af økonomiske reserver i landekisterne, indtog det kapitalslugende forsvar en central plads i landkommissærernes besparelspolitik, og deres forsvarspolitiske forslag må hovedsagelig betragtes som led i deres økonomiske politik. Fra august 1645 foreslog menig adel og landkommissærer adskillige gange udskrivningens afløsning, og skønt forslaget lejlighedsvis motiveredes med hen-

²¹ Sst. III, s. 418 ff. og 441 f.

²² Jf. eksempelvis sst. III, s. 242, 252 og 256.

²³ Sst. II, s. 479 f.

²⁴ Sst. II, s. 488 og III, s. 235.

²⁵ Sst. III, s. 179.

²⁶ Sst. II, s. 479, 482 og III, s. 378; jf. sst. II, s. 614–18.

²⁷ Sst. III, s. 179 ff. og 169.

²⁸ Sst. II, s. 481, 554, 579 og III, s. 254, 402 og 410.

synet til bøndernes tarv eller landets forsvarsevne, var det klart økonomisk begrundet, og indgik på linje med øvrige indtægtsforøgende forslag til afbetaling af gælden og til kapitalsamling i landekisterne.²⁹ Opprioriteringen af økonomiske reserver til fordel for det øjeblikkelige forsvarsberedskab fremgik tydeligst ved rostjenestens afløsning, da der ikke var tale om hvervning af ryttere til erstatning for de afløste. Også dette krav indgik nu som led i landkommissærernes økonomisk begrundede forsvarsforslag, som imidlertid strandede på regeringens modstand.³⁰ Da kongen i 1646 påtænkte at erstatte lensrostjeneste med enspændere, vendte såvel adel som rigsråd sig herimod, da ændringen ville medføre en endnu mere ulige byrdefordeling mellem krone og adel; men samtidig fremførte de også økonomiske, sikkerheds- og magtpolitiske, samt — noget selvmodsigende — rent forsvarsmæssige argumenter.³¹

Adelens krav i 1640 om supplerende finansieringskilder for hæren rummede ingen principiel kritik af den hvervede hær, men bemærkelsesværdigt nok ønskede den menige adel samme år debatteret muligheden for oprettelse af et landeværn. Også i det følgende års klage over hærens finansieringsbyrder fremførte den menige adel landeværnstanken, men først på et langt senere tidspunkt betragtede den landeværnet som en erstatning for den hvervede hær.³² Borgerstanden havde fra 1629 plæderet for oprettelsen af et landeværn, og i 1644 understregede det svigtende finansieringsgrundlag for den hvervede hær, adelens manglende offervilje og købstædernes traditionelle indkvarteringsbyrder behovet herfor.³³ Når adelen i marts samme år tilbageviste påstanden om, at den havde modsat sig oprettelse af et landeværn, må denne kritik stamme fra borgerstanden; men stænderne fandt snart politisk fodslag, da de i den følgende tid hver fremførte krav om landeværn.³⁴ Adelsmødet i København i juni 1645 fremhævede de økonomiske fordele ved et landeværn;³⁵ men først på mødet i august samme år i København, hvor stænderne skulle fremskaffe økonomiske midler samt forbedre forsvaret, præsenterede adelen landeværn som erstatning for den hvervede og udskrevne hær, som adelen krævede aftakket henholdsvis afløst med penge. Adelen havde tydeligvis mere det økonomiske end forsvarsmæssige aspekt for øje, og medens den anbefalede den hurtigst mulige aftakelse af den hvervede hær, fremstod landeværnsforslaget nærmest som eneste tilbageblevne mulighed »paa det landet der imod iche schal blifve slet uexercerit, ephtherdi soldaterne afschaffis«. ³⁶ Skønt adelsoppositionen også fremførte rent forsvarsmæssige hensyn i forbindelse med de hyppige genfremsættelser af landeværnsforslaget, var forslaget økonomisk be-

²⁹ Sst. III, s. 181, 237, 276, 284 og 350 f.

³⁰ Sst. III, s. 247, 265, 353, 382 og 388.

³¹ Sst. III, s. 304 f., 309 f., 419 f. og 441-444.

³² Sst. II, s. 555 f. og 581. I 1641 fandtes forslaget kun i konceptet til adelens svar, hvilket måske skyldtes rådets deltagelse i mødet; jf. K. C. Rockström, *anf. arb.*, s. 108 ff.

³³ Sst. II, s. 205 f., 475 f. og III, s. 23 ff.

³⁴ Sst. III, s. 6 f. og 11 f.

³⁵ Sst. III, s. 138.

³⁶ Sst. III, s. 181; sst., s. 183 fastslog de adelsbefuldmægtigede, at »landene med pengis middel, hvor udi dets fornemlig conservation nest Guds naadige hielp bestaar, saavelsom med exercerit och bevehret mand kion och anden guod thienlig postur forsickris«.

grundet.³⁷ Tydeligst understregede landkommissærerne forholdet mellem hærorganisationen og landets økonomiske situation i maj 1646, hvor de trods opfordringen til anvisning af midler til gældens afbetaling og til de hvervede troppers underhold, der blev præsenteret som et *fait accompli*, stædigt genfremsatte landeværnsforslaget sammen med de øvrige »indtægtsforøgende« forslag. Ved denne lejlighed påpegede kommissærerne, at landet med den eksisterende hærorganisation ikke kunne komme på fode;³⁸ i april måned samme år havde kommissærerne ikke blot foreslået $\frac{2}{3}$ af hæren og rytteriet aftakket — herunder de højeste befalingsmænd — for at unionsskatten kunne slå til; men tillige anbefalet aftakelse af de tilbageblevne rytteres heste »paa det at noget af schatterne . . . kunde blifve til ofvers«, hvilket samtidig hensatte kongen i en måske utilsigtet afhængighed af adelen.³⁹

Som militær ekspert måtte rigsmarsk Anders Bille foreløbig afvise landeværnsforslaget under forhandlingerne med landkommissærerne i foråret 1646, og divergenserne afspejlede modsætningen mellem rigs- og provinsinteresser m.h.t. udbygningen af rigets militære kapacitet.⁴⁰ Forslagene om landeværnets organisering røbede kendskab til forholdene under Kejserkrigen, men landkommissærernes forslag af 16. april 1646 plagierede verbalt og dispositionsmæssigt marskens betænkning af 6. april og imødekom indholdsmæssigt marskens militært begrundede synspunkter.⁴¹ Rekrutteringen af de dueligste, danske eller riget »vel affektionerede« befalingsmænd fra det aftaktede folk til landeværnet og den forøgede rostjeneste bandt forslagene sammen til et hele og sikrede samtidig adelens magtpolitiske og standsegoistiske interesser. Medens landeværnet var pålagt lignende restriktioner m.h.t. benyttelse som den udskrevne hær og den forøgede rostjeneste,⁴² sikrede befalingsmandskorpsets aflønningsform de samme interesser. Lige som befalingsmændene over den udskrevne hær blev aflønnet af kommissariatolden efter adelens afslag på underhold, anbefalede adelsmødet i juni 1645, at højere befalingsmænd blev aflagt med hovedlen »voris adelige privilegier uforkrenchet, at ingen andre end indfødde danske mend schal niude cronens lehne«, medens underofficerer efter svensk forbillede blev henvist til kannikedømmer og bøndergårde.⁴³ Landkommissærerne gentog i den følgende tid disse krav og begrundede dem i april 1646 med, at »det skal befindis riget lettere at falde, naar hans mt. ved det middel sine och rigens gode mend och tienere aflegger end met rede penge, som met stor besverlighed samlis och til store udgifter vel forvaris och brugis skal«.⁴⁴

³⁷ Jf. eksempelvis sst. III, s. 350 f.

³⁸ Sst. III, s. 243 og 245.

³⁹ Sst. III, s. 226. Landkommissærerne begrundede forslaget med, at landet var velforsynet med heste, som »i en il paa kong. mayt* och addelens guoeds med adelens sambtycke kunde bringis til veye« (min fremhævelse).

⁴⁰ Jf. note 10 ovf.

⁴¹ Eksempelvis indrømmede landkommissærerne det hvervede folks militære fortrin; Erslev, RR III, s. 234.

⁴² Sst. III, s. 182.

⁴³ Sst. III, s. 138.

⁴⁴ Sst. III, s. 236 ff.

Den menige adels få udenrigspolitiske udspil, der rummede opfordringer til etablering af venskabelige relationer og forbund med omkringliggende lande, lignede til forveksling rådets politik, og må derfor nærmest opfattes som en kritik af rådets manglende evne til at gennemføre sit program.⁴⁵ Blot var den menige adel i højere grad villig til at kontrollere monarkens udenrigspolitiske dispositioner samt — p.g.a. manglende regeringsansvar — at negligere rigets prestigemæssige og monarkens dynastiske interesser.⁴⁶ Når den menige adel under påberåbelse af tidligere tilskyndelser til forbund fralagde sig ansvaret efter Torstenssonfejden og nægtede at udtale sig som privatpersoner, afspejlede det modsætningen mellem råd og adel samt indirekte et ønske om ansvar.⁴⁷ Den menige adels forbunds- og fredspolitik var begrundet med undersåtternes forværrede økonomiske kår som følge af krigshandlingerne i 1620'erne og forsvarsberedskabet i 1630'erne; men forbundspolitikken havde endvidere forsvars- og handelspolitiske undertoner.⁴⁸

Den menige adels accept af øgede militære forpligtelser må ikke blot ses som en erkendelse af de ugunstige udenrigs- og sikkerhedspolitiske konjunkturer, men også som et resultat af understændernes fremhævelse af misforholdet mellem adelsprivilegiernes og rostjenestens militære betydning. Skønt landkommissærernes samarbejde med borgerstanden også tjente til ophjælpelse af et skatteobjekt, synes en økonomisk udlægning utilstrækkelig. Adelen's initiativer i 1644 i landeværnsspørgsmålet var kun ét udslag af adelen's nervøse reaktion på borgerstandens kritik. Den menige adel opfordrede således gentagne gange til enighed mellem stænderne, og når adelen i august 1645 gennem skabelse af landkommissærer ville sikre fremtidig politisk enighed, omfattede det ikke blot forholdet til kongen og råd.⁴⁹ Fremhævelsen af landkommissariatene som stændernes talerør og adelen's ønske om at tilnærme sig borgerstanden synes væsentlig til forståelse af adelsoppositionens politik. Landkommissærerne varetog omhyggeligt borgerstandens handelspolitiske krav, hvoraf flere havde berøringsflader med landkommissærernes merkantilistiske politik.⁵⁰ Borgerne opnåede betydelige lettelser m.h.t. indkvarterings- og skattebyrderne, lige som de fik indfriet ønsket om årlige købstadsmøder.⁵¹ Grænserne for dette loyale, men nødtvungne samarbejde viste sig bl. a. ved, at borgernes ønske om medkontrol over landekisterne ikke blev opfyldt.⁵² Skønt især adelen opnåede indrømmelser under håndfæstningsforhandlingerne i 1648, accepterede borgerstanden dog fuldt ud forhandlingsresultatet.

⁴⁵ Sst. II, s. 477, 555, 572 og III, s. 138, 178, 227, 254, 409, 418 og 420.

⁴⁶ I 1641 anbefalede de adelsbefuldmægtigede således, at to råder altid skulle ledsage kongen under rejser i hertugdømmerne »paa ded icke ved andre derude, som os icke ere vel affectionerede skulde practiceris ded, som kunde gerade voris kiere fæderne land til skade« lige som de foreslog, at kongens kansler fik opsyn med Tyske Kancelli; sst. II, s. 585, jf. s. 614.

⁴⁷ Sst. III, s. 134; jf. s. 137, hvor adelen i tilfælde af landafståelser pegede på kongens arvelande »Danmarckis crone som it frit valrige ubeschaaren och uformindschet«.

⁴⁸ Sst. II, s. 555; jf. s. 227 og 420.

⁴⁹ Sst. III, s. 6, 11, 138 og 158 f.

⁵⁰ Sst. III, s. 240 ff., 257 f., 347 og 381. — Om adelsoppositionens merkantilistiske politik jf. sst. III, s. 237, 243, 254, 256, 347 og 383.

⁵¹ Sst. III, s. 184, 223 ff., 240 f., 243 og 254 f.

⁵² Sst. III, s. 169.

V

Adelsoppositionen opstod som reaktion mod de permanente, privilegiekrænkende skatteudskrivninger, og landkommissærernes politik søgte konsekvent og målrettet at fjerne skattetrykket gennem en besparelspolitik, der skulle bedre især adelsstandens økonomiske vilkår samt oparbejde økonomiske reserver i landekisterne. Det er tidligere fremhævet, at kommissærerne anbefalede salg af patronatsret, men frarådede egentligt krongodssalg,¹ men de økonomisk begrundede forsvarsforslag tilstræbte, at kronen levede af sit eget. Som »skattenægterbevægelse« anviste adelsoppositionen kun få, supplerende indtægtskilder; både disse og håndfæstningskravene i 1648, hvoraf flere stammede fra kong Hans' og Frederik I's håndfæstninger, tjente snævre, standsegoistiske interesser. Som hovedsagelig økonomisk bestemte udgjorde kommissærernes forslag et hele; betoningen af det økonomiske aspekt er ikke ny, men karakteriserer mere politikken som et mål end et middel og et forsøg på at skabe en sag. Decentraliseringen var et middel til gennemførelse af det økonomiske program og understreger sammenhængen mellem økonomisk og politisk magt. I lyset af det administrative behov må betydningen af de adelige landkommissariater imidlertid ikke overvurderes.

Landkommissær- og rådsgruppens ensartede strukturer viste, at konflikten ikke dækkede over en konfrontation mellem høj- og lavadel og kun til en vis grad mellem embedshavere og -krævere. Undersøgelsen understregede imidlertid godsbesiddelsens politiske muligheder, og det utilstrækkelige antal rådspladser skabte således et repræsentationsproblem. På den anden side forekommer sammenhængen mellem landkommissærernes baggrund og bevægelsens politik — mellem struktur og funktion — for snæver. Der kan ved flere lejligheder konstateres et pres nedefra,² og det er sandsynligt, at kommissærerne i højere grad formidlede en bredere, adelig opinion end udviste et selvstændigt, politisk initiativ. Medens flere af oppositionens mærkesager kan føres tilbage til adelsmøder eller adelsbefuld-mægtigede, er dette næppe ret oplysende p.g.a. ukendskabet til beslutningspro-cessen på adelsmøderne og forholdet menige adel—landkommissærer.

Imidlertid må en forklaring snarere inddrage adelens økonomiske forhold som helhed samt standens relationer til øvrige samfundsgrupper. Skatteudskrivningerne og de svigtende landgildeindtægter belastede adelen økonomisk, og som fremhævet af E. Ladewig Petersen må oppositionen ses som en reaktion mod skattestatens vækst.³ Skønt effekten af beskatningen først for alvor slog igennem under og efter Torstenssonfejden, beskyttede adelen på forskellig måde den privilegerede godsmasse allerede samtidig med de første klager over den hvervede hærs finansieringsbyrde. Ved gældsforordningen af 1641 modarbejdede adelen borgerlig godsbesiddelse, lige som den gennem skærpede naturalisationsbetingelser vendte

¹ E. Ladewig Petersen, *Fra domænestat til skattestat*, s. 32.

² Dette ses tydeligt i forbindelse med adelens erindring til landkommissærerne 16.4.1647, hvor disse efter at have givet et henholdende svar på adelens tidligere petitioner opfordres til »derris mueligste flied, derris velbetroede bestilling gemes, saa vit vilde hafve udi agt och thil veye bringe, os med det forderligste derpaa naadigst svar motte gifves«. Sst. III, s. 338.

³ E. Ladewig Petersen, *Fra domænestat til skattestat*, s. 27; jf. H. Gamrath og E. Ladewig Petersen, *anf. arb.*, s. 535.

sig mod indvandringen og tilgangen til dansk adel.⁴ Det nærmere indgifte, som blev konstateret frem gennem perioden, kan således også udtrykke en mere bevidst godspolitik.

Også rigsrådets dobbeltrolle som rigs- og standsorgan synes væsentlig til forståelse af adelsoppositionens situation. Uanset baggrunden for rådets varetagelse af rigshensyn indebar dets distancering fra adelen og understændernes kritik af den privilegerede stand en politisk isolation af den menige adel. Trods modsætninger fandt råd og monark sammen i en varetagelse af rigets styrke og prestige, som imidlertid krævede et mere tidssvarende — og sandsynligvis privilegiekrænkende — finanssystem. Adelsoppositionens politik udgjorde et alternativ i den forstand, at den p.g.a. manglende regeringsansvar negligerede kapitalkrævende rigshensyn som f. eks. et omfattende forsvarsberedskab. Den menige adel og rådet havde således ikke helt identiske mål, og rådets sociale og politiske distancering indebar et andet repræsentationsproblem. Den menige adel modvirkede sin isolerede stilling gennem en tilnærmelse til borgerstand og rigsråd og opfordrede gentagne gange rådet til fælles optræden med adelen.

Den menige adels medindflydelse på rådsudnævnelserne i 1648 havde en opløsende virkning på landkommissariaterne. Samme effekt havde den manglende kodificering af bevægelsens beføjelser, stændermodsætningerne, men også den faktiske opfyldelse af adelsoppositionens krav f. eks. m.h.t. skatte- og lenspolitikken. Men særligt rådets og adelens fælles optræden, fastsættelsen af rådets medlemstal og adelsindflydelsen på rådsrekrutteringen løste adelens politiske og sociale problem. Repræsentationsproblemet blev afhjulpet gennem modvirkelse af rådets oligarkiske karakter og den teoretisk større mulighed for mobilitet, lige som det mere direkte forhold mellem adel og råd medvirkede til at forpligte rådet politisk og dermed mindske behovet for en alternativ, adelig repræsentation, skønt adelen ved fremtidige vakante landkommissærposter ønskede disse besat.

Summary:

LAND COMMISSARIES IN THE REIGN OF CHRISTIAN IV:
RECRUITMENT AND FUNCTION

The price paid for the taxation of the Estates in the reign of Christian IV was a decentralized administration of grants from 1638–49 under the control of titled land commissaries. The commissaries achieved considerable power by taking advantage of their administrative rights in order to enforce a policy which manifested an aristocratic distrust of the noble and exclusive "Rigsråd" (Council of the Realm), which was founded partly on the Rigsråd's dual function as noble and august organ of the realm and partly on its narrow basis for recruitment. In recent times this conflict has been interpreted as a conflict between those holding office and those who wished to do so. The inane policy of the commissaries coupled with the Rigsråd's method of overcoming its adversaries by incorporating them as lord lieutenants and councillors show up their policy rather as an attempt to create a case — an instrument for economic and social climbing. This article seeks to test the current explanatory models by means of an examination of the land commissaries' recruitment structure and policy.

⁴ CCD V, s. 104 f.; jf. Erslev, RR II, s. 575 ff.

A prosopographical investigation of the land commissaries 1638–47 and the Rigsråd councillors 1596–1647 – the former elected by the nobility, the latter by the King – reveals the identical structure of the two groups with regard to background and career, and thereby the often identical demands made by the monarchy and the nobility on their political representatives. The nomination of candidates for the Rigsråd in 1648 by the rank-and-file nobility, including the nomination of several commissaries, underlines the continuity in the recruitment policy and speaks against the nominations as an assault on the part of the Rigsråd. As a class, the commissaries were only partially passed over as regards acquiring office; to judge from the number and increasing size of their estates, they could sooner be said to have advanced. The considerable number of estates belonging to both councillors and land commissaries reveals the political advantages of such possession, but the few seats in the Rigsråd created a problem of representation.

In principal, the Rigsråd as organ of the realm supported the notion of the power and prestige of the realm being in the King's safekeeping, although the two parties' differing conceptions of foreign, defence and economic policy largely gave rise to a political battle for power. As basis for the country's finances the Rigsråd imposed (Rigsråd-controlled) taxes, which restricted the King's freedom of action and safeguarded the prestige of the realm, although it created a source of conflict with the rank-and-file nobility. By identifying itself with State power and taxation policy, the Rigsråd's outdistancing invoked yet another problem of representation. On the other hand, the Rigsråd's occasional reluctance to impose taxes caused the monarch to approach the Estates, with a resulting shift of power from the Rigsråd to the Estates.

In safeguarding the interests of the nobility, the commissaries proposed only a few, inefficient revenues to its advantage. The various proposals of the commissaries were all incorporated in their economic policy, which set out by means of consistent saving, tax relief and capital accumulation in the provincial treasuries to improve both the present and future circumstances of the nobility. The defence proposals secured for the nobility the control of the army without incurring any great economic sacrifices, and – like the political demand for control over the Rigsråd-controlled revenues – they were primarily economically founded. The Rigsråd and its aristocratic adversaries did not have identical goals, because – through lack of governmental responsibility – the commissaries neglected the prestige of the realm in favour of their own economy.

During the 1640's the nobility protected its economic interests and own estates in several ways. To compare the background of the commissaries with the policy they enforced would be too narrow, because they apparently voiced a broad protest on behalf of the nobility. The commissaries not only manifested a consistently pro-aristocratic policy, but established contact between the Estates and brought an end to the isolation of the nobility created by a mixture of middle class criticism and the Rigsråd's political and social outdistancing. The incorporation of commissaries in the Rigsråd, the lack of codification of the land commissary movement's constitutional powers, as well as the fulfilment of several of the nobility's demands, helped after 1648 to dissolve the movement. The permanent appointment and increase in number of the Rigsråd councillors, the co-influence of the nobility on the councillors' recruitment, as well as the consortment in public of the Rigsråd with rank-and-file nobility, increased the theoretical possibilities for mobility and committed the Rigsråd, politically speaking. Moreover, in solving the political and social problems of the nobility, the need for alternative representation was thereby reduced.